

Baumann Tímea

„...még ha száz évig élnék, akkor se menne ki a fejemből...”

A malenkij robot elbeszélése egy életútinterjúban

1. Előszó

„Egy nehéz életút, amely 22 évesen, 1944-ben mélyen és fájdalmasan vésődött az emlékezetembe. Az életem folyamán nagyon sok alkalommal előidéztem a családomnak az akkor megélt és megszenvedett sorsomat. Sokszor némán végighallgattak, és volt mikor kérdeztek is. Láttam rajtuk, nem tudják igazán fölfogni az egészet. Számukra a mai világhoz képest lehetetlenség az, amit elmondtam nekik.”

(W., é. n.)

„The narrative of one life is part of an interconnecting set of narratives; it is embedded in the story of those groups from which individuals derive their identity.”

(Connerton, 1989: 21.)

Írásomban egy élettörténet elemzésén keresztül, egy narratív identitás¹ szűrőjén át szeretnék reflektálni egy olyan eseményre, amelynek időbeli távolsága miatt ma már a történelmi kánon részeként kellene reprezentálódnia. Mégis történelemként való elbeszélése csak alig egy évtizede kezdődött meg, és napjainkban is formálódik kommunikatív és kulturális emlékezete.² Ezt az eseményt Magyarországon leginkább „malenkij robot” néven emlegetik, ami a magyarországi lakosok – köztük nagy számban kárpátaljai magyarok és magyarországi németek – szovjet munkatáborokba történő elhurcolását (1944 végén – 1945 első negyedévében) igyekszik gyűjtőfogalomként megjelölni.

A bemutatásra kerülő élettörténet, mely a malenkij robot személyes emlékeit beszél el, egy magyarországi német származású, az elbeszélés idejében 87 éves asszonytól származik. Mint azt az etnográfia nyelvi fordulatát követően³ tudhatjuk, a kutató szubjektuma nem tehető zárójelbe a terepmunka során⁴, így a szerző is szeretne reflektálni beszélgetőpartnerével való kapcsolatára, hiszen „Anna néni”⁵ rokonom. Élettörténetének

1 Lásd Ricoeur, 2001.

2 Lásd Assmann, 1999.

3 Erről részletesebben lásd Clifford-Marcus, 1986.

4 Ahogy Klaus-Peter Köpping is hangsúlyozza: „(...) a terepmunka (...) olyan forma marad, amelyben a privát és a szakmai nem választható el egymástól.” (Köpping, 2004: 79.)

5 Írásomban interjúalanyomat fiktív néven említem, anonimitásának megőrzése érdekében. Ugyanígy fiktív nevekkkel vagy monogramokkal kívánom védeni a többi családtag személyiségi jogait.

e traumatikus szeptét azonban mélyebben csak 2003 óta ismerem, amikor emlékirataival ajándékozta meg családjunkat (amint más rokonait is). Emlékirataiban a „malenkij robot”-tal kapcsolatos személyes emlékeit jegyezte le – unokája kérésére. A távolabbi családtagok mély megrendüléssel olvasták az idős asszony sorait, hiszen korábban csupán néhány töredékes történetet (egyesekek csupán a tény) tudtak életének e részéről. Amint a motóként választott idézetben is olvashatjuk, a kívülállók számára a személyesen meg nem tapasztalt esemény nehezen vagy egyáltalán nem közvetíthető, így Anna néni az írásban rögzített emlékezet útját, az autobiográfia műfaját választotta, hogy eredményesebben kommunikálhassa élettapasztalatát a család és a következő generációk felé. E szöveg kapcsán fogalmazódtak meg bennem is először a témával kapcsolatos kérdések, így Anna néni hatásának is köszönhető, hogy tudományos érdeklődésem is feltámadt e téma iránt. A „malenkij robot”-hoz mint kutatási témához való közelítésben segített a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének „Utak a gyökerekhez” című projektje, melynek keretében e tanulmány is íródott. A projektben történő együttműködésem során egyértelműen megfogalmazódott bennem, hogy Anna nénit meg kell keresnem, és meg kell kérnem arra, hogy személyesen is meséljen emlékeiről. Tanulmányomban e beszélgetések eredményeit, az elkészült életútinterjú mély interpretációját szeretném közzétenni.

2. „ (...) én ott beszéltem. Így, ahogy most tielőttetek (...)”⁶

Módszertani kérdések

Elemzésem céljaként elsősorban azt fogalmaztam meg, hogy egy személyes elbeszélés, egy életút interpretatív bemutatásán keresztül mutassam be a „malenkij robot” történetét. E bemutatás hangsúlyozottan az elbeszélés módjaira, az elbeszélés, az emlékezet és a trauma összefüggéseire kérdez rá. Vagyis: *Miképpen beszélődhöz el egy olyan traumatikus élettapasztalat, mint az erőszakos elhurcolás és a szovjet munkatáborokban töltött, szenvedésekkel teli évek? Miként őriz meg az emlékezet ezeket a tapasztalatokat, és mi az, ami az emlékezet szűrőjén fennakad, és mi az, ami feledésbe merül? És mindezek az emlékek miként épülnek fel egy narratívaként? Valamint: Milyen hatással van mindezekre az egyéni folyamatokra az emlékezetpolitika?* A kérdések megválaszolását megkísérelve azonban az írás igyekszik szem előtt tartani, hogy a bemutatott élettörténet egyedi esetet és egyéni elbeszélést képez az esemény „nagy történetében”, amely mint olyan Jean-François Lyotard szerint a posztmodern korban már nem is létezik.⁷ Valamint azt is figyelembe kell vennünk, hogy az interpretáció maga is egy allegorikus jellegű elbeszélés – a kutató és beszélgetőpartnere közös munkájának, dialógusának eredménye.⁸ Mindazonáltal a módszerként alkalmazott narratív biográfiai elemzéssel egy olyan kutatói „elbeszélését” kívánom adni a vizsgált témának, ami más aspektusait fedi fel, más jellegű kérdésekre igyekszik válaszokat keresni az életút értelmezésén keresztül, mint amelyekre az eddigi, főként történeti kutatások koncentráltak.

Kutatásomban – lévén egy a jelenben csak következményei által élő eseményről szó – elsősorban az interjú módszereket használtam fel, különösen a narratív vagy oral history-interjú módszerét. E módszer elsősorban akkor használatos, ha „egy társadalmi

6 *Interjú Anna néniel.* Készült: 2009. március 6., Geresdlak. Készítette: Baumann Tímea. (Továbbiakban: Interjú₁)

7 „(...) a »posztmodern« a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg.” (Lyotard, 1993: 8.)

8 Lásd Clifford, 1986; Kohl, 2004.

jelenség individuális reprezentációját, szubjektív megélését szeretnénk értelmezni⁹, illetve „személyes és csoportos identitást elemzünk”¹⁰ vagy „társadalmi emlékezetet kutatunk”¹¹, vagyis a megfogalmazott kutatói kérdésekhez jól illeszkedő módszer. A narratív interjú előnye a strukturált mélyinterjúval szemben, hogy míg annak célja minél több, minél részletesebb és minél pontosabb adat begyűjtése, addig a narratív interjú azt a célkitűzést fogalmazza meg, hogy olyan történeteket gyűjtsön, melyek az interjúalany önálló narratívájába illeszkednek, melyeket lehetőleg nem az interjú készítője hívott elő, hanem a megadott tág keretbe (élettörténet) illeszkedve jelennek meg az elbeszélés részeként. A módszerrel készített interjút a narratív biográfiai elemzés részletekbe menő, interpretációra építő stratégiájával dolgoztam fel, ahol az elemzés célja „a megélt és az elbeszélte élettörténet viszonyának megértése az interjúban megjelenő életesemények, illetve az interjú, mint szöveg adta Gestalt összevetése révén”.¹² Az elemzési praxisok precíz követése mellett figyelembe vettem Ilka Quindeau német pszichológus, pszichoanalitikus és szociológus elemzési javaslatát a túlélőkkel készített interjúk kapcsán. Quindeau a holokauszt-túlélők interjúinak értelmezésére kidolgozott módszerét „kritikai hermeneutikának” (oblique Hermeneutik) nevezi, amely az interpretáció során kilép a szöveg szintjéről, és elsősorban a traumatikus élményeknek a narrációba történő kódolását vizsgálja: „Diese Hermeneutik scheint besonders geeignet zur Interpretation der Lebensgeschichten Überlebender: Bei diesen Erzählungen stehen die Überlebenden vor dem Problem, dass die extreme Traumatisierung nicht in die Sprache gefasst werden kann. Auch wenn keine explizite sprachliche Symbolisierung der Erfahrung der Massenvernichtung möglich ist, schlägt sich diese doch in den autobiographischen Geschichten nieder.”¹³ Bár Quindeau a holokauszt túlélőinek elbeszéléseivel kapcsolatban tesz módszertani javaslatokat, ezek a „malenkij robot” túlélőivel készített interjúk kapcsán is jól alkalmazhatók. És itt, ezen a ponton el is érkeztünk egy olyan kérdéskörhöz, amely már nem a módszertan, hanem az emlékezetpolitika keretei közé tartozik. Vagyis: Megengedhető-e, hogy akár csak módszertani kérdések kapcsán is egybevethető legyen a holokauszt és a malenkij robot problematikája?

3. „Figyeljétek, ha még egyszer szerencsésen hazakerülünk (...) Ebből még történelmi téma lesz.”¹⁴

„Malenkij robot” a személyes és a társadalmi emlékezetben

A holokauszt és bármely más traumatikus esemény összevetése kapcsán felmerülhetnek etikai viták abból adódóan, hogy a holokauszt mint népirtás a politikai és társadalmi konszenzus alapján egyedi eseménynek minősül, vagyis nem viseli el az összehasonlítást, nem tartalmazhat azonosságalemeget más eseményekkel.¹⁵ Különösen a malenkij robot magyarországi németeket érintő történetei lehetnek „kényesek” ebből a szempontból, mivel itt a (zsidó népirtásban is) kollektív bűnös-ként kikiáltott népcsoport szenvedéstörténete jelenik meg. Ez csak az egyik olyan társadalmi-politikai kontextus az esemény

9 Kovács, 2007a: 273.

10 Uő., 2007a: 273.

11 Uő., 2007a: 273.

12 Kovács, 2007b: 374.

13 Quindeau, 1995: 31.

14 Interjú₁

15 Braun, 1995: 39.

körül, amely gátolta annak elbeszélését, társadalmi emlékezeti, illetve történelmi kánonba kerülését.

Amikor egy vagy több társadalmi csoportot érintő esemény emlékezetét vizsgáljuk, elsősorban az emlékezetkutatással foglalkozó történészek terminusait alkalmazzuk. Jan Assmann az emlékezet társadalmi aspektusait vizsgálva három fő kategóriát különített el: a kommunikatív emlékezetet, a kulturális emlékezetet és a történelem kategóriáját. Elmélete szerint, amíg a kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozik, és azokat a történelmi tapasztalatokat dolgozza fel, amelyek az egyéni életút keretein belül helyezkednek el, addig a kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira, az abszolút múlt eseményeire irányul. A kommunikatív emlékezet köznapi, kevésbé megformált átadásával szemben pedig a kulturális emlékezet a ceremonális kommunikáció eszközeit igénybe véve közvetítődik. A történelem részeként őrzött múltat ezzel szemben már nem élük át a társadalmi csoportok az emlékezetben.¹⁶ Az Assmann által meghatározott kategóriák elvileg időben egymásra épülnek, és az emlékezetmunka folyamatát, az emlékek generációkon keresztüli átadódását és használatuk változását jelzik. Ugyanakkor az egyes múltbeli események vizsgálatánál láthatjuk, hogy e kategóriák párhuzamosan, egymás mellett is megjelennek. Így van ez a magyarországi „malenkij robot”-emlékezettel kapcsolatban, ahol egyrészt még élnek azok a túlélők, akik személyes életútjuk részeként beszélnek el a történetet, és a mindennapi kommunikációs szituációkban adhatják tovább az emlékeket. Másrészt megjelentek az esemény kulturális emlékezeti formái is: emlékművek hívják fel a figyelmet az egykori eseményekre, az emlékművek körül rituális megemlékezési szertartások zajlanak, szépirodalmi és autobiográfiai feldolgozások látnak napvilágot, és ehhez kapcsolódó bemutató események történnek, valamint már egyes múzeumok is tematizálják az eseményeket. A múzeumok, elsősorban történelmi múzeumok, érdeklődése arra utal, hogy megkezdődött a téma történelmi kánonba illesztése is. Így már történelmi írásművek is születnek az elhurcolásról.

Az emlékezetmunka imént vázolt folyamata azonban nem pusztán az érintett szűkebb társadalmi csoport tevékenységének függvénye. Amiként Michel Foucault nyomán Braun Róbert történész fogalmaz: *„a történelmi megjelenítéshez elidegeníthetetlenül hozzátartozik az a mindenkori hatalmi-politikai diskurzus, melyben a múlt értelmezése megszületik.”*¹⁷ Ez a kijelentés nemcsak a kanonizált történelemre, hanem az emlékezet kérdéseire is vonatkozik. A malenkij robot kommunikatív emlékezetét a túlélőknek, az elhurcolás szemtanúinak és a nem érintett társadalmi csoportok tagjainak informális beszélgetése alakította volna, ám ezt a hazatérést követően (1947-től) a Magyarországon hatalomra került szovjetbarát, kommunista kormányzat hatalmi-politikai diskurzusa erősen korlátozta. Az azóta megjelent történettudományi írások és riportkötetek a témában mind kitérnek arra a tényre, hogy a Szovjetunióból hazatérőket megfenyegették: hogyha beszélnek, újból munkatáborba kerülhetnek.¹⁸ Ez a közvetlen fenyegetés több évtizeden keresztül gátló tényezőjévé vált a kommunikatív emlékezet kialakulásának. A hatalmi-politikai diskurzus nem csupán a mindennapi kommunikáció terén tabusította a témát, de még inkább ezt tette a szervezettebb kulturális emlékezet és történelem terén. Így a malenkij robotról mind nyilvános megemlékezések, mind tudományos kutatások és írásművek csak a rendszerváltás óta születhettek.

16 Assmann, 1999: 56.

17 Braun, 1995: 46–47.

18 Ahogy például Erdmann Gyula történész fogalmazott: *„A hazatérők közül egyébként sokakat már Debrecenben figyelmeztettek: aki otthon beszélni mer szovjetunióbeli »élményeiről«, azt visszaviszik.”* (Erdmann, 1990: 25.)

Ha megvizsgáljuk az elhurcolást tematizáló írásokat, azt tapasztalhatjuk, mind a mai napig elsősorban történettudományi (helytörténeti, társadalomtörténeti, nemzetiségtörténeti) írások állnak rendelkezésünkre, melyek az akkori események történeti rekonstrukciójára vállalkoznak. A magyarországi németek elhurcolásával kapcsolatos művek közül a legkiemelkedőbbek Füzes Miklós tanulmányai, kötetei, aki aprólékos levéltári kutatómunka és oral history jellegű interjúk segítségével tárta fel az akkori eseményeket és az elhurcoltak sorsát.¹⁹ Füzes Miklós munkássága mellett még Zielbauer György kutatásait kell megemlítenünk, aki – bár elsősorban a kitelepítés témakörét kutatta – a magyarországi németek elhurcolása kapcsán szintén végzett tudományos kutatómunkát.²⁰ A malenkij robot és a Gulag témájának legújabb történettudományos feldolgozása kapcsán pedig olyan történészek nevét kell megemlítenünk, mint Stark Tamás²¹, Krausz Tamás²², Bognár Zalán²³ vagy Várdy Béla és Várdy Huszár Ágnes²⁴, akik részletesen, tágabb politika- és társadalomtörténeti kontextusban elhelyezve tárgyalják a kérdést. A történettudományi irodalom mellett a témának egy kevésbé szaktudományos, inkább ismeretterjesztő jellegű bemutatását találhatjuk riport- és interjúkötetekben, illetve naplókban és emlékiratokban, melyek a túlélők visszaemlékezéseit közlik – általában mindennemű tudományos narratíva nélkül.²⁵

Míndezen a felvonultatott szakirodalmak elsősorban a magyarországi németek elhurcolásának leírását, a történelmi tények felvonultatását adják. Mélyebb elemzés az újabb történeti szakirodalmakban történik – történeti, politikátörténeti, nemzetiségpolitikai aspektusokból. A leírások hangsúlyozott jelenléte azt mutatja, hogy még mindig feltáró jellegű kutatások folynak a témával kapcsolatban, hiszen a rendszerváltásig egyáltalán nem lehetett ezeket elvégezni, és így alapvető tényismeretek hiányában szenvedünk e témával kapcsolatban. Az interjúkötetek kapcsán is azt láthatjuk, hogy egyelőre még a közvetlen (tény)közlés szintjén mozognak, és mélyebb elemzéseket szinte egyáltalán nem végeztek a gyűjtött interjúanyagban. Ez alól egy üdítő kivételt jelent Küllös Imola etnográfus köteté²⁶, aki a gyűjtött interjúk, kéziratok, versek, dalok nyomán a lágerfolklor részletes, etnográfiaileg megalapozott leírását adja. Az ismeretszerzés, a tényinformációk összegyűjtése nyomán a tudományos kutatás elmélyítését jelenthetnék a hasonló értelmező jellegű írások a témával kapcsolatban.

A kulturális emlékezet megkérdésességét jelzi az is, hogy nyilvános megemlékezési szertartások is csak a rendszerváltás óta szerveződhetnek Magyarországon a malenkij robottal kapcsolatban. A malenkij robotnak emléket állító köztéri szobrok, emlékművek többségében a kitelepítési emlékművekkel együtt, egy időben, igen gyakran egyetlen tematikaként, egyazon táblán jelentek meg.²⁷

A kommunikáció tiltása, a kulturális emlékezeti aktusok hiánya és a történelmi tabusítás mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szovjet munkatáborokból visszatérő magyarországi németek magukba zárják tapasztalataikat és emlékeiket, vagy csak a legszűkebb

19 Füzes, 1990a; Füzes, 1990b; Füzes, 1990c; Füzes, 1994.

20 Zielbauer, 1990; Zielbauer, 1996.

21 Lásd például Stark, 2006.

22 Lásd például Krausz, 2001.

23 Bognár, 2001; Bognár, 2005a.

24 Lásd például Várdy–Várdy, 2007.

25 Lásd például Kormos, 1990; Szebeni 1991; Szebeni 1993.

26 Küllös, 2006.

27 Erről részletesebben lásd Boros, 2005.

családtagoknak adják tovább azokat. Az elnémulás azonban nemcsak a hatalmi-politikai tiltás és fenyegetés következménye volt, hanem az átélt traumák feldolgozatlanlanságából is következett. Egyes szerzők amellelt érvelnek, hogy a (traumatikus) tapasztalatok eleve elbeszélhetetlenek, és mindenképpen diszkontinuitást szenvednek el az emlékezés során²⁸. Ez azonban csak az elbeszélés és kommunikáció mikéntjének problematikája. A traumatikus élmény elbeszélhetetlensége azonban létrejöhet a trauma súlyos lelki következményeiből, a meghallgatást megtagadó közösség vagy a hatalmi-politikai diskurzus tiltásából is egyaránt, és ez a „csend diskurzusához”²⁹ vezet, melynek következtében a túlélő a passzív felejtésbe zárja emlékeit, az aktív emlékezés (elbeszélés) gyógyító hatású folyamata helyett.³⁰ A traumatikus élmény elbeszélése Ilka Quindeau szerint eleve a nyelv határait feszegeti. „Deutlich werden hier die Grenzen der Erzählung; das Trauma widerstrebt einer Aneignung durch das Subjekt und bleibt das Andere, Nicht-Identifizierbare, das nicht narrativ eingeholt werden kann.”³¹ Juliet Mitchell brit pszichoanalitikus szintén a nyelvben véli tetten érni a trauma következményeit: „Úgy vélem, a trauma szenvedő alanya saját nyelvi szintjén húzódik vissza a valóság elől. Am valami azután új energiával tölti fel a nyelvet, és így két nyelvi szint alakul ki. Amelyiket beszél a beteg, az a mimelt konszenzusnak a nyelve (...)”.³² Heller Ágnes filozófus pedig a szégyen pszichológiai-filozófiai fogalmával összefüggésben magyarázza a traumák el nem beszélését: „A szégyentől való rettegés olyan erős lehet, hogy a trauma elszenvetője örökre képtelenné válik az elbeszélésre” – írja „Trauma” című filozófiai esszéjében.³³ Azok a túlélők, akiket elhurcoltak családjuktól, megfosztottak alapvető emberi mivoltuktól és jogaiktól, akik fizikai és lelki megterheléseket szenvedtek, visszatérve nem fordulhattak sem pszichológiai segítségért, sem saját környezetükben nem találhattak traumájukat megértő hallgatóságra. Így a malenkij robot iránti, rendszerváltás után megindult érdeklődés közepette sem kell csodálkoznunk azon, hogy a személyes emlékekkel rendelkező túlélők közül sokan megtagadták, vagy a mai napig megtagadják traumájuk elbeszélését, illetve amennyiben hajlandóak beszélni, elbeszélésük csupán töredékesen valósulhat meg: fedőemlékek felidézésével, veszteség- és túléléstörténetek narratívumainak keretébe ágyazva.³⁴ Ezek a kérdések pedig azért is kiemelkedőek a kutató számára, mivel a levéltári adatok hiányossága következtében fokozottan rászorul a túlélők történeteire, az oral history jellegű interjúk esetleges alanyaira.

Interjúalanyom, Anna néni is reflektált arra, hogy személyes tapasztalatairól nem volt szabad beszélnie, de – amint a szövegrészletből is kiderül – ezt a tilalmat nem közvetlenül a hatalomtól származtatta, hanem személyes tapasztalatainak tanulságaként vonta le önmaga számára.

28 Koselleck, 1999.

29 Erős, 2001.

30 Ricoeur, 1999.

31 Quindeau, 1995: 60.

32 Mitchell, 1999: 101.

33 Heller, 2006: 25.

34 „E történetekben gyakran jelennek meg olyan – könnyebben elmesélhető, anekdotikus, olykor dermesztően tragikus és sorsszerű, néha pedig inkább poénos, sőt humorosnak mondható – részletek, amelyek »fedőemlékként« is értelmezhetők, mivel funkciójuk az, hogy elfedjék a valóságos történések emlékeit. Ezek a történetek gyakran csak fragmentumok, sztoriszilánkok, de töredék mivoltukban is legendásodnak.” (Erős, 2001: 154.)

Kérdező: Korábban nem volt szabad beszélni? Mondták azt?

Anna néni: Nem. Erre is tudok most valamit mindjárt mondani! (...) Mikor hazafelé utaztunk Máramarosszigeten. Ott megállt a vonat, mer ott másik vonatba kellett átszállni. – És akkor jött egy férfi, és beköszönt. „Jó napot kívánok!” „Jó napot kívánok!” „Hát, maguk asszonyok? Maguk honnan jönnek?” – Nem mertünk beszélni. Nem mertünk. És egy. – Hát, én nem tudom! Én szerintem egy buta nő lehetett! „Hogy mink honnan jöttünk? Egy olyan helyről. – Egy olyan helyről jöttünk, hogy” – olyan népség, meg ilyen népség, meg ilyen. Mindennek elmondta őket. És képzeld el, mit mondott az az ember! „Akkor maguk még nem ismerik eléggé a szovjeteket.” Ez egy jó ízé volt – feladat. – Csak nekünk ők nem mondtak semmit. Na, nekünk. – Hogyan mondjam? Mikor a magyarok minket átvettek, azoknak kellett volna inkább minket fölvilágosítani, hogy milyen helyzet. Mer mi nem tudtunk, hova megyünk haza, hogy mi van. Semmit nem tudtunk. És ez a nő elszólta magát, és ez az ember, hogy ezt válaszolta, az nekünk elég volt. Akkor utána, hogy: Ezt jegyezzük meg! Ilyesmirel nem szabad beszélni. Ilyen dologról. Még ha nem is dicsérjük, – annyira.³⁵

Amint majd az interjú elemzése során látni fogjuk, Anna néni kivételes esetnek számít a túlélők között abban a tekintetben, hogy igyekezett lehetőségei szerint minél inkább verbálisan, elbeszélésekbe ültetve feldolgozni az átélt traumát. Ebben segítettek családtagjai, akik fokozott érdeklődéssel és empátiával fordultak az asszony elbeszélései felé. Anna néni írásban is rögzítette életének e traumatikus emlékeit, és ez az írásbeli feldolgozás lehetővé tette számára, hogy a későbbiekben a megalkotott narratív szálak mentén legyen képes beszélni elhurcolásáról és a munkatáborban töltött időszakról. Anna néni tudatosan törekedett arra is, hogy emlékeit továbbadhassa – írásain, elbeszélésein keresztül – a történelmi esemény szemtanújának szerepét elfogadva és felvállalva. Így könyvén és a vele folytatott nyilvános beszélgetéseken keresztül (például a helyi, geresdlaki iskolában) is közvetítette/közvetíti emlékeit. Ahogy a fejezet mottójául választott idézetben is kifejti: a történelem részeként érzékeli emlékeit, vagyis személyes tevékenységével szeretne hozzájárulni ahhoz, hogy a kollektív emlékmunka abba a stádiumba érjen, amikor az események már a történelmi kánon részévé válnak. Különösen törekszik erre azért is, mert túl sokáig kellett hallgatnia emlékeiről, és így idős korában tudatosan meg kívánja ragadni a lehetőségeket arra, hogy továbbadja azokat.

„Én mikor még kinn voltunk Oroszországba. Sokszor úgy mindenféle jut az embernek eszébe. Mondom: »Tudjátok mit? Figyeljétek, ha még egyszer szerencsésen hazakerülünk – mer hát azt mindig hozzá kellett adni –, ebből még történelmi téma lesz. Mer ez – ilyesmi még nem volt!« Azt mondták rá: »Á! Te csak fundírozol!« »Dehogyan – mondom. – Csak várjátok ki az időt!« És mennyi ideig kellett várni? Egy hatvan évet?»³⁶

4. „Elkezdhetem a gyerekkoromtól”³⁷

Az elbeszélt élettörténet

A továbbiakban Anna néni életúttörténetét vesszük elemzés alá, különös tekintettel elhurcoltatásának elbeszélésére. Voltaképpen ez a történet teszi ki szinte az első elbeszélés teljes egészét, melyet azzal magyarázhatunk, hogy az interjúalany jövetelem célját ismerve különösen erre az időszakra koncentrált. Így a szenvedéstörténet részletes elbeszélése

³⁵ Interjú₁

³⁶ Interjú₁

³⁷ Interjú₁

után csak egy második beszélgetés alkalmával kerülhetett sor az életút további szakaszainak ismertetésére.

Anna néni ilyen szempontból rutinos interjúalanyként számított, aki előre felkészült a témából, amelyet elbeszél számunkra. Kicsit hasonló ez ahhoz, amire James Clifford figyelmezteti az etnográfusokat: „*If the ethnographer reads culture over the native's shoulder, the native also reads over the ethnographer's shoulder as he or she writes each cultural description.*”³⁸ Vagyis az interjúhelyzetet sem tekinthetjük olyan tiszta lapnak, amelybe ne előzetes elvárások alapján lépett volna be mindkét fél. Anna néniről mint interjúalanyról sem gondolhatjuk azt, hogy nekünk fogja először elmondani életének ezt a szakaszát, és az ő esetében számítanunk kell rá, sőt, az elemzésnél is figyelembe kell vennünk azt, hogy egy már többször megtett elbeszélés újbóli elmondásaként értelmezte az interjú helyzetet. Kutatott terepünk már szövegekkel telített³⁹, és interjúalanyunk ugyanazokat a szakirodalmakat emeli le polcáról hivatkozásképpen, melyekből mi, kutatók is szerezzük ismereteinket:

„Nyúlj csak oda! Van három könyv egybefogva nejlomb. Itt vannak nekem a könyvek. Ezek nekem megvoltak. Csak én ezeket utána. -- Látod, ezek vannak itt nekem. Fogd csak ezeket! /: Füzes Miklós könyve⁴⁰; egy szépirodalom: László János: Halálpolka.⁴¹ /: Egyikbe benne vannak, hogy Püspöklakról is hányan.”⁴²

De nem csak az idegen szövegek felhasználását kell figyelembe vennünk Anna néni életút-elbeszélésének elemzésekor, hanem saját korábbi szövegeinek újraírásának kell tekintenünk azt a szóban felépített elbeszélést, amelyet számunkra ad közre.

Miben más mégis az interjú szövege Anna néni korábbi szövegeihez képest? Amikor egy narratívába ágyazott élettörténetet elemzünk, figyelembe kell vennünk azt, amit Ilka Quindeau is hangsúlyoz, vagyis hogy az élettörténetben a tapasztalatok kontextusba ágyazva jelennek meg. Ez a kontextus az interjú szituációja, a kérdező személye és (feltételezett és valóban kimutatott) elvárásai, az interjúalany éppen adott fizikai, pszichológiai állapot és elvárásai, valamint egyéb pillanatnyi külső tényezők által meghatározott. Így az interjú szövege voltaképpen egy adott pillanatban felépített narratív konstrukció. Ennek megfelelően az interpretáció során rögzített etnográfiai szöveg is – tárgyához illeszkedve – egy ideiglenes, adott pillanatot kimerevítő narratíva.⁴³ Így az elemzés során nem pusztán a szöveget vesszük figyelembe, hanem a szöveg elhangzásának kontextusát is.

38 Clifford, 1986: 119. Magyar fordításban: „*Ahogy az etnográfus a bennszülött válla felett olvas, úgy a bennszülött az etnográfus válla felett olvassa azt, amit az bármely kulturális leírásban közöl.*” (Clifford, é. n.: 65.)

39 Ahogy James Clifford fogalmaz: „*»Nonliterate« cultures are already textualized; there are few, if any, »virgin« lifeways to be violated and preserved by writing.*” (Clifford, 1986: 117.)

40 Füzes, 1990a.

41 László, 1990.

42 Interjú₁

43 Erre figyelmeztet Vincent Crapanzano is: „*The ethnographer does not recognize the provisional nature of his representations. They are definitive. He does not accept as a paradox that his »provisional interpretations« support his »definitive presentations.«*” (Crapanzano, 1986: 51–52.)

4.1. „És a természetemtől fogva – én tudok nagyon tisztelni, szeretni és viszont szeretem azt, ha engem is tisztelnek”⁴⁴

Az elbeszélő személye és a rekonstruált biográfia

A biográfia rekonstruálásakor nem csupán az életútinterjú alkalmával elmondott adatokat használok fel, hanem Anna néni emlékiratait, továbbá saját korábban szerzett ismereteimet is. Hiszen az interjú dialogikus viszonyában⁴⁵ Anna néni a rokonsági kapcsolat következtében az interjúkészítő bizonyos tudását előfeltételezte saját életéről és rokoni kapcsolatairól, melyeket ezért nem tette az elbeszélés részévé.

Anna néni 1922-ben született Püspöklakon, német nemzetiségű családba. Anyja B. A., apja vitéz E. F. Édesapja eredeti német családnevét vitézi kinevezése kapcsán magyarosította.

„Édesapám vitéz és továbbszolgálatos katona volt de, sajnos egy sérvműtét által 32 évesen meghalt. 4 árvaát hagyott maga után. Édesanyám özvegyi nyugdíjba részesült.”⁴⁶

Anna néninek négy fiútestvére volt: „László”, „Ádám”, „Pál” és „Antal”. Bátyja, László az interjú során elbeszélte időszakban Hegyhátmarócon volt mezőgazdasági ispán. 1945-től a Kisgazda Pártban politizált, ezért a kommunista hatalomátvételt követően családját hátrahagyva emigrálnia kellett Franciaországba. 1955-ben kapott amnesztiát, és hazatérhetett Magyarországra. Később építkezéseken dolgozott művezetőként, majd agrármérnökként telepedett le Magyarereggyen. Anna néni öccse, Ádám (szül. 1925) a család büszkesége volt: Mohácson polgári iskolát végzett, 1943-ban kitüntetett levante volt. Ő 1944-ben bevo-nult a magyar hadsereghez, és a háborúban tűnt el a keleti fronton.

„Az öcsém kiváló sportifjú, és 1943-ban kitüntetett levante volt. Magyarországon 10 levante okleveles dicséretben, és 1000 pengős pénzjutalomban részesült. Nagy ünnepség keretében zajlott az elismerés. Az egész falu népe tisztelettel ünnepelte. Iskoláit buzgón, nagy akarattal végezte. Mohácsra és haza az utat tavasszal, és ősszel minden áldott nap kerékpárral, télen, sítalpon tette meg. Sajnos a katonai sors lezárta az ifjú életét örökre. Soha nem kaptunk már hírt felőle.”⁴⁷

Sem az interjúban, sem az emlékiratokban nem kerül szóba Pál nevű öccse, aki bányász-ként dolgozott. Úgyszintén csak röviden említődik a legkisebb fiú, Antal, aki anyja után kapta vezetéknévét, mivel más apától, vitéz E. F. halála után született meg. Ő szintén bányászként kereste a kenyerét.

Anna néni 6 osztályt végzett el az iskolában, utána cselédlányként dolgozott püspök-laki vagyonosabb nagygazdák családjánál. Bár tehetsége lett volna a további tanulmányokhoz – tanítója küldte volna továbbtanulni –, Anna néni saját elbeszélése szerint nem vállalta ezt, helyette az egyszerű paraszti családból származó lányok megszokott életútját választotta.

„Mer -- hát ugyan a tanító úr kérte anyánkat, hogy hát: »Ne, ne, inkább küldje iskolába.« De tudod, akkor nem volt az, hogy a falusi lányok mentek úgy tanulni, továbbtanulni! Dehogyan! És nagyon-nagyon szerettem a viseletemet, nagyon szerettem úgy öltözni. És ez nekem -- akkor ez volt az élmény.”⁴⁸

44 Interjú₁

45 Kohl, 2004.

46 W., é. n.

47 W., é. n.

48 Interjú₁

Először egy kisgyermek ellátásában és a háztartás vezetésében segédkezett. Később három zsidó családnál szolgált Püspöklakon.

„Három zsidó családnál szolgáltam. Volt ott kóser zsidó, volt ott minden. Ezeknek is az egész ő - hitüket tudtam. Mer hogyan kellett vigyázni ezzel a kóser edényekkel? Nagyon. A víz, meg a kenyér, ezek, ezek kóserek voltak, ugye. Hogy ezt mindenhez lehetett. De minden után le kellett mosni a kezünket! És mindennek megvolt a külön helye. És hogyha tejes dolgot főztek, utána tettek hát, tettek parazsat a kályhára. Ők fertőtlenítették, hogy ez a vallásnak a -- szigora. Hogy akkor ne keveredjen össze a hússal. Ennyit erről. Ezt is megtanultam. Mondom, három családnál voltam így.”⁴⁹

Végül egy tanító családjánál volt cseléd, ahol saját elbeszélése szerint sok fontos szabályt megtanult az életből.

„Akkor később kerültem ide a faluba - egy tanító családhoz. Ott sokat tanultam, nagyon sokat. Mondhatom azt is talán, sok fölösleges is volt. De a legtöbbet úgy tisztaságra, meg mindenre. Szépen fölvilágosított. Ott -- hát, úgy nem volt szabad odaállni, hogy az egyik lábamat előre, vagy csípőre tett kézzel. Hát azt nem. Így nem szabad odaállni. Rendesen. És mindig szembe nézni, ha valamit.”⁵⁰

Anna néni és W. P. 1940-ben házasodtak össze. Férje is Püspöklakon szolgált, amikor megismerkedtek. Házasságuk után is napszámosként dolgoztak, saját földjük nem volt. 1941-ben megszületett első gyermekük, „János”. 1942-ben férje bevonult katonának. 1944-ig Pécsen szolgált, ebben az időben még többször hazalátogatható. 1944 novemberében kikerült a keleti frontra, majd szovjet hadifogságba esett. Csak 1948 júliusában térhetett haza családjához.

Az életútinterjú fő narratíváját az 1944–1947 közötti események alkotják, amit részletesebben a következő alfejezetekben mutatunk be. 1944. december 26-án Anna nénit mozgósították „malenkij robot”-ra és elhurcolták a Szovjetunióba. A pécsi Lakics-laktanyában töltött rövid idő után 1945. január 2-án Bajára szállították a többi munkaszolgálatossal együtt, majd január 5-én bevagonirozták. 1945. február 8-án érkezett meg a Szovjetunió ukrainai területére, a Donyec-medencébe, a Gorlivka nevű kisvárosba.

„A hely, ahova szállítottak bennünket Ukrajna, Dombász megye, Horlofka kisváros. A munkahelyünk Mars Závod. vasgyár vasöntő és gépgyár.”⁵¹

Innen Anna néni küzdelmes évek után 1947 nyarán térhetett haza – nem legyengült fizikuma miatt, hanem kiemelkedő munkateljesítményének jutalmaként, amint elbeszéléseiben hangsúlyozza. Debrecenen és Budapesten keresztül utazva 1947. július 26-án ért haza falujába. Távolléte alatt gyermekét édesanyja nevelte. A család egy év múlva, férje hazatérésekor egyesülhetett újra.

Anna néni további életútjáról csak néhány töredéket tudhatunk meg az első interjú és az emlékiratok nyomán. 1950-ben született meg második gyermekük, „Rozália”. Férje a komlói kőbányánál dolgozott, majd építkezéseknél segédkezett. Később a geresdlaki termelőszövetkezetnél helyezkedett el. Anna néni szintén a tsz-nél dolgozott csoportvezetőként, mezőgazdasági tanfolyamokon is képezte magát. Amikor fiának segítségre volt szüksége gyermekei nevelésében, néhány évig vele éltek férjével Pécs-Hirden, ám később visszatértek Geresdlakra. Több unokája és dédunokája van. Lányával közös háztartásban él, ő gondolja az idős asszonyt. 2007-ben temették el 86 évesen elhunyt férjét.

49 Interjú₁

50 Interjú₁

51 W., é. n.

4.2. „Hogyan mondjam?”⁵²

Az interjúkészítés szituációja és kontextusa

Az interjúkészítés nem tartozik a hétköznapi kommunikációs szituációk tartományába, Klaus-Peter Köpping a terepmunkát, és azon belül is performatív cselekvésnek tartja, ahol a szituáció beállított, és mind a kutató és az interjú adó szociálisan elsajátított, performatív-teátrális cselekvési formákat követnek.⁵³ A performatív cselekvés megértéséhez nem elegendő pusztán az interjú során elkészült szöveget mint önálló, független entitást értelmeznünk, hanem pontosan rekonstruálnunk kell azt a szituációt és kontextust, amelyben a szöveg keletkezett. Az interjúkészítés szituációjának és kontextusának rekonstrukciójához szükséges számba vennünk azokat a tényezőket, amelyek befolyásolták magát a szituációt. Ebbe beletartozik az interjúkérés mint előtörténet, az interjúkészítés időpontja és időtartama, az interjúkészítés helyszíne, mint akár referenciaként is működő környezet, az interjú adó fizikai és szellemi állapota, előzetes elvárásai, az interjú készítő személye, előzetes elvárásai és viszonya az interjúalannyal, valamint az interjú során (időnként) jelen lévő más személyek viszonya az interjúalannyal és az interjú készítőjével.

Az interjúkérés az a szituációs helyzet, amelyben az interjúra felkért egyén még mérlegelheti, belemegy-e az interjú készítő által felkínált szituációba. A megfelelő döntés érdekében az interjúalanyt kellő részletességgel kell tájékoztatni arról, mi fog történni az interjú során, miről kell majd beszélnie, hol és mennyi ideig fog zajlani ez a szituáció. Ahogy Kovács Éva szociológus fogalmaz a módszer kapcsán: *„Csak nagyon ritkán, kivételes alkalmakkor fordul elő, hogy valakinek az egész életünkről »egy ülésben« számot adjunk. Hétköznapi társas érintkezéseink dialógusokban vagy csoportközi kommunikációban telnek. Ezért nagyon fontos, hogy elbeszélünk mindvégig szabad akaratából mondhatta, formálhatta elbeszélését, s már az első pillanatban többé-kevésbé világos legyen számára, mire kértük.”*⁵⁴ Anna néni esetében, mivel már nagyon idős, a döntésbe bevontuk lányát is, aki egyrészt közvetítette kérésünket, másrészt – mint az idős asszonyt gondozó és ellátó rokon – maga is dönthetett arról, hogy édesanyja lelkileg és fizikailag kellően felkészült-e az interjú szituációjára. Amint már korábban vázoltam, Anna néni esetében a felkínált szituáció elfogadása azért is történhetett meg viszonylag hamar és bizonytalankodás nélkül, mivel ő fokozottan érdekeltnek érzi magát abban, hogy a malenkij robottal kapcsolatos emlékeit továbbadja. Korábbi elbeszélései és emlékiratai biztosságot adtak számára abban a tekintetben, hogy nem először kell elmesélnie a történeteket, van egy olyan már kialakított narratív séma, amelyet jól alkalmazhat egy újabb interjú kapcsán is. Bizonytalanságot tehát nem az interjú témája okozott – mint sok más interjúalany esetében, akiket traumatikus emlékek elbeszélésére kértünk –, csupán Anna néni fizikai állapota. Egy kisebb betegség miatt ugyanis hosszabb szervezést igényelt az interjú időpontjának kitzúzése. Ez a helyzet, melyből adódóan először el kellett utasítania az interjúadást, az idős asszonyt láthatóan megviselte, lelkiismeret-furdalást okozott számára, hogy nem tud eleget tenni a kérésnek. Számunkra az interjú értelmezése szempontjából ezek a körülmények azért fontosak, mivel következtetéseket vonhatunk le belőlük arról, hogy Anna néni mennyire felkészült lelkileg az interjúra, illetve meggyőződhetünk arról a tudatos törekvésről, hogy olykor igencsak traumatikus emlékeit ne zárja be a passzív felejtéssel, hanem aktív emlékezésben⁵⁵ dolgozza fel elbeszélések sorain keresztül.

52 Interjú₁

53 Köpping, 2004: 73.

54 Kovács, 2007a: 274.

55 Lásd Ricoeur, 1999.

Az első, a voltaképpen életútinterjú 2009. március 6-án, egy péntek délutáni napon készülhetett el végül. Az időpont – bár csupán Anna néni fizikai állapotához mérten került meghatározásra – véletlenül éppen egy a malenkij robothoz kapcsolódó történetét hozza közel. Ennek a történetnek a fontosságát mutatja, hogy Anna néni pontos dátum szerint emlékezik rá – 1945. március 8-án kapott fejtífuszt a munkatáborban, ekkor került kórházba. A 64 évvel ezelőtti pontosan datált esemény évfordulójának közelsége még inkább kitüntetett pozíciót ad számára a narratíván belül. Az interjúkészítés időtartamát egy komoly tényező határozta meg: nyilvánvaló, hogy egy 86 éves asszony számára megerőltető hosszasan és koncentráltan beszélni egy olyan témáról, amely során egykori traumáit idézi fel. Mindazonáltal így is sikerült „első ülésben” egy több mint háromórás interjúfolyamat felvennünk vele. Természetesen olykor az interjú menetét meg kellett szakítanunk némi pihenő kedvéért. Ezeket a pihenőket Anna néni kérései, utasításai alapján iktattuk be.

„Kicsit abbahagyom. – Nehéz műsor!”⁵⁶

A fő narratíva hossza köszönhető annak, hogy Anna néni ebben az időtartamban egy begyakorolt narratívát mondott el, attól csak némi kitérőt tett. Ugyanakkor az elbeszélés kimerítő jellege miatt ebben az „első ülésben” már nem maradt idő, és főként energia a narratív utánakérdezés szakaszának⁵⁷ lefolytatására. Ezt egy második találkozás alkalmával lehetett csak megtenni.

Az interjú Geresdlakon, Anna néni saját szobájában zajlott, amely megfelelően meghitt teret adott a beszélgetéshez. Anna néni környezetét is előre (performatívan) elrendezte az interjúhoz – karosszéke a szoba közepén állt, abban ülve várt minket. Mellette az ágyon előre elkészítve pihentek az elbeszélést alátámasztó tárgyak: hivatalos iratok, fényképek, valamint füzetek, melybe verseit, imádságait, emlékeit lejegyezte. A szoba és a szobában lévő tárgyak az interjú során többször referenciapontként is megjelentek. Így például a pécsi Lakics-laktanyában lévő első éjszakai szálláshelyét a jelen térbeli pozíciójával, a mai szobájával viszonyba állítva mutatta be:

„De -- nem volt nekünk hely készítve, hanem egy terembe. Nem volt nagyobb, mint ez talán” /: a szoba, ahol beszélgetünk, kb. 10 m² :/⁵⁸

Ugyanígy a ma használt porcelán süteményes tányérhoz viszonyítva idézi fel emlékezetében egy munkatáborbeli társának fémcsajkját:

/: Mutatja a kistányérját. :/ „Volt egy asszony, annak nem volt nagyobb tányérja, mint ez, de ilyen zománcozott.”⁵⁹

Ezek a leírásmódok az emlékezet speciális technikájára hívják fel a figyelmet, amelyet az antikvitás óta ars memoriae (az emlékezés művészete)⁶⁰ néven emlegetünk. Az emlékek felidézésekor a tér fontos szerepet játszik, amikor egy a jelenben is látható tér kapcsolatot teremthet a múltbeli eseményekkel. Az elbeszélések során általában az a tér vonódik be leginkább, amelyben a kutató és beszélgetőpartnere éppen fizikailag elhelyezkedik, hiszen az a tér segíti jelenvalóságával leghatékonyabban az emlékezetet. A kis szoba túl sok lehetőséget nem ad az emlékek térbeli lekötésére, hiszen a felidézett események több száz kilométerre történtek az otthonától, de még az egykori püspöklaki események sem abban az otthonban zajlottak, amelyben az interjú ideje alatt ülünk. Voltaképpen csak

56 Interjú₁

57 Lásd Kovács, 2007a: 274–275.

58 Interjú₁

59 Interjú₁

60 Az ars memoriae lényege az emlékezet képzeletbeli térré alakítása és a megjegyzendő dolgoknak, szavaknak, érzéselemeknek e tér meghatározott pontjaihoz kötése volt (lásd Draaisma, 2002: 43–46.; lásd továbbá: Yates, 1966).

összehasonlításban képes a tér az emlékező segítségére lenni, ám ez már épp elegendő ahhoz, hogy az emlékezés folyamatát elősegítse. Azoknak a tereknek a látványa, ahol egykor az események zajlottak, egy sokkal intenzívebb emlékezetmunkát tesznek lehetővé. Ezt bizonyítja az a mellékelbeszélésként elmondott történet is, amit Anna néni az interjú közepén idézett fel kitérőként. Mai, technikailag fejlett világunkban az ő számára sem elérhetetlen az, hogy viszontlássza a „dombaszi” tájat anélkül, hogy fárasztó utazásnak kellene alávetnie magát. Ugyan Anna néni nem kereste, és ma sem keresi kifejezetten ezeket a technikai lehetőségeket, ám egy véletlenül megtekintett televíziós adás mégis egy ilyen virtuális utazásban és emlékezetfolyamatban részesítette őt. A műsorra, melyben két egykori túlélőt vittek el a Donyec-medencébe, lánya hívta fel a figyelmét – tudva, hogy édesanyja érdeklődik a malenkij robottal kapcsolatos mindennemű megnyilatkozás (újságcikkek, képek, programok), így a televíziós műsorok iránt is. Az, hogy Anna néni nem utasította el, sőt érdeklődve nézte végig a műsort, szintén azt mutatja, hogy a traumát már kellőképpen feldolgozta ahhoz, hogy képes legyen az azt idéző vizuális látványra, az egykori szenvedések tereinek újbóli megpillantására. A műsor megtekintése mint történet azért is kerülhetett mellékelbeszélésként az életút-interjúba, mert Anna néni nem csupán a két főszereplő helyzetét élte át intenzíven, hanem személyesen neki is tartogatott vizuális élményt.

„És már mutatják a kórházat! »Jaaaaj! – mondom – Hát, ez a kórház!« Én ráismertem, és az egész területre, olyan prérisszerű volt! Ott se egy bokor, se egy fa. Sőt, egész Oroszországba egy gyümölcsfát, egy virágot nem láttunk! Nem. (...) Akkor, ahogy azt kinyitották! És kétoldalt a szobák! És a folyosó felé szintén ablakok voltak, ugye. Nagy ablakok. – És arra voltak ablakok. – Hát, én ráismertem bent erre a beosztásra, mindenre!”⁶¹

Anna néni a televízió képernyőjén láthatta viszont azt a kórházat, ahol ő is hat hétig feküdt fejtífusszal. Az események terének látványa – túl azon az élményen, hogy valóban felismerte az egykori épületet – a hozzá kapcsolódó emlékképek felszínre törését és a traumatikus élmények újraátélését eredményezte. Ennek következtében még a tévéadás megtekintésének mellékelbeszélésésként való felidézése is olyan emocionális hatással volt rá, hogy kénytelen volt utána egy rövidebb pihenő erejéig megszakítani az interjút. Amennyiben szobája vagy a szobájában lévő tárgyak bármilyen metonimikus kapcsolatban állnának az egykori traumatikus eseményekkel, akkor ez nyilván még inkább hatna az emlékezetmunka intenzitására. Az emlék felidézésében és az elbeszélés hitelesítésében így Anna nénit elsősorban azok a hivatalos dokumentumok, képek és szövegek tudták segíteni, amelyeket már előzetesen kiválogatott az interjú számára. Ez a szelekció sem most, a mi kedvünkért történt meg, hanem korábbi elbeszélések kapcsán is használatba kerültek már. A hivatalos dokumentumok például szerepelnek az emlékiratok bekötött példányának utolsó oldalain is.

Az interjú nem csak performatív cselekvés, de feltételez egy dialógust is az interjú készítője és az interjút adó között. A dialogikus antropológia fokozottan reflektál erre a két ember közötti viszonyra.⁶² Az adatközlő mindinkább beszélgetőpartnerre, sőt ezzel egyben a tudományos írásmű társszerzőjévé is válik. „Az adatközlő és a kutató a kulturális alkotások olvasói és újrairói is egyben.”⁶³ James Clifford elgondolásmódja nyomán a dialogikus antropológia eszményi képe lebeghet a kutató szeme előtt, amely nagyban különbözik a terepmunka klasszikus felfogásától, ahol a kutató objektív, külső szemlélőként figyel a adott kultúrától, nem azonosul a vizsgálat alanyainak nézőpontjával, hanem idegenként

61 Interjú₁

62 Lásd Kohl, 2004.

63 Clifford, 1999: 174.

kívül marad azon.⁶⁴ A dialogikus antropológia elgondolásában az etnográfiai szöveg „a beszéd kölcsönhatásában mutat be két szubjektumot”⁶⁵, ahol tehát kutató és adatközlő egyenrangú beszélőpartnerre válik. Ez az eszményi elgondolás azonban képletes, hiszen a kutató idegensége nem függesztődik fel teljes mértékben, tudományos diszpozíciói nem válnak semmissé a terepmunka során létrehozott kommunikációs helyzetben, sőt fokozottan érvényesülnek a szituáció speciális jellegéből adódóan. Hiszen itt nem egy spontán dialógus képződik, hanem egy diktafonnal felvett, egy vagy több feltételezett publikumnak mondott és a kutató által ellenőrzött dialógus. Ahogy Karl-Heinz Kohl felhívja erre a figyelmet: „A magnóra felvett vagy a leírt dialógusban visszaadott hang sohasem ártatlan, spontán, s főleg nem női.”⁶⁶ Oszthatjuk Kohlnak a nézetét abban, hogy ez a párbeszéd mindenképpen egyenlőtlen, még akkor is, ha a kutató és a kutatott kölcsönösen függenek egymástól, és végül a kutató az, aki birtokolja, ellenőrzi, és saját fordításában közli a dialógust. Amiben a dialogikus antropológia mégiscsak újdonságot kínál, hogy a kutató narratíváját kritikusan szemügyre véve ráirányítja a figyelmet arra a dialógusra, amely információt és háttérrel szolgáltató tudományos diskurzusban elbeszélte narratívához. Egy másik vonatkozásban pedig az interjú mint szöveg vizsgálatában is érdekessé teszi a kutatott monológja helyett a kutató és a kutatott dialogikus viszonyának vizsgálatát.

A dialógus az életútinterjú módszere esetében is létrejön, amikor voltaképpen az interjú készítőjének a fő narratíva elmondása alatt verbális szinten nincs szerepe – miután megkérte interjúalanyát, hogy beszélje el élete történetét, szerepe a támogató odafigyelés, melyet lehetőleg nem verbális kommunikáció útján jelez.⁶⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne kellene továbbra is dialógusnak tekintetünk a kapott interjúszöveget. Az interjúkészítő, ha nem is szólal meg, jelenlétével alapvetően befolyásolja az elbeszélés alakulását. A kutató mint Másik⁶⁸ olyan (feltételezett) elvárásokat implikál, melyek alól az elbeszélő nem tudja kivonni magát. És viszont: az elbeszélő is olyan előzetes elvárásokkal⁶⁹ lép a szituációba, melyek nyomot hagynak a narratívában is. Az interjú készítőjének jelenlétére azért is szükség van, mivel ő az, aki „odaadó jelenlétével” elismeri és hitelesíti az elbeszélő tanúvallomását.⁷⁰ Az interjú készítőjének jelenlétére utalnak a kiszólások is, melyekkel az elbeszélő bevonni szeretné hallgatóságát történetébe. Ilyen kiszólások, amelyek az interjúkészítő jelenlétéről és bevonásáról árulkodnak, szerepelnek az Anna néniével készített interjúban is. A kiszólások többsége a másik fél tudásának, ismereteinek ellenőrzésére szolgál: Szükséges-e a narratívát részletesebben kibontani egy-egy tárgy, személy, helyszín

64 Köpping, 2004: 75

65 Rabinow, é. n.: 190

66 Kohl, 2004: 142

67 „Ebben a részben elbeszélőnk szabadon meséli élettörténetét, nekünk pedig az a feladatunk, hogy ebben mind jobban segítsük, lehetőleg nem verbális eszközökkel, hanem figyelmünkkel, buzdító tekintetünkkel, azaz az elbeszélés együttérző, ám néma követésével.” (Kovács, 2007a: 274.)

68 Itt alapvetően a Jean-Paul Sartre (2006) filozófiájából eredő „Másik” fogalmára utalok.

69 Ezek az előzetes elvárások egyrészt vonatkoznak arra, hogy mi az, amit a kutató már tud, és még nem tud; mi az, ami a kutatót érdekelheti, és mi az, ami mellékes a kutatói érdeklődés szempontjából; milyen felhasználásra kerül az elmondott elbeszélés; hol jelenik meg, és kik fogják olvasni; azok, akik olvasni fogják, mit kell, hogy feltétlenül megértsenek; milyen üzeneteket szeretne az elbeszélő közvetíteni a feltételezett olvasók felé stb.

70 Ahogy Josette Zarka fogalmaz a holokauszt-túlélőkkel készített interjúk kapcsán: „A kérdező odaadó jelenléte a tanúvallomás elismerésének jele. Ettől a ponttól kezdve a deportált saját tanújának tekintheti az interjú készítőjét, aki így a tanú tanújává válik.” (Zarka, 1994: 170.)

vagy fogalom részletesebb magyarázata miatt, melyet az interjú készítője nem ismer, nem tud elképzelni vagy nem kompetens a témában:

„*En olvastam ezeknek a – mecseknádasdiaknak a könyveiket. Olvastátok ti ezt?*”⁷¹ [*Nem tudom pontosan melyik is az...*] Nyúlj csak oda!”⁷²

„*Voltam a rehabon. – Tudod, mi az?*” [*Igen, persze.*]⁷³

„*Hát, tudod milyenek a kendők, ezek a - Ilyen horgolt kendő volt, és a rojt.*”⁷⁴

A kiszólás a narratíva alakításának módjáról is tájékoztathatja az interjú készítőjét. Ez esetben az elbeszélő hallgatóságának a jóváhagyását várja saját elbeszélésmódjával kapcsolatban.

„*Akkor azt még elmondom.*”⁷⁵

„*Hát majd azt utólag. Nem akarom ezt összekeverni.*”⁷⁶

„*Nem, is tudom, kezdjék még bele, vagy nem. Kezdek?* [*Attól függ, mennyire fáradt...*] *Nem nagyon.*”⁷⁷

Az elbeszélő kiszólásaiban hivatkozhat olyan helyekre, személyekre stb., melyek szorosabb viszonyban állnak az őt hallgatóval. Ezzel igyekszik elősegíteni az interjú készítőjének empatikus, emocionális bevonódását az elbeszélésbe.

„*Ismered Pécsváradon? Ezt a nem, -- nem mondok nevet.*”⁷⁸

„*És akkor jött a papátok /: az én nagyapám, az ő öccse :/ is, az is ott.*”⁷⁹

A fokozott érzelmeket kiváltó elbeszélésrészek esetében gyakoriak azok a kiszólások, melyeknek célja, hogy egyrészt a hallgató is bevonódjék érzelmileg a szituációba, elképzelje azt⁸⁰, átérezze annak jelentőségét, lelki nehézségeit, másrészt az elbeszélő igazolást is vár a másik féltől tetteivel kapcsolatban. Ugyanakkor a meghallgató félnek tudatosan ügyelnie kell arra, hogy ezekbe az érzelmi helyzetekbe ne vonódjon be „terapeutaként”, hiszen csak hallgatója a történeteknek, megoldásokat nem kínálhat rájuk.⁸¹

„*Nem csinálhatok ilyent! /: (Sírós hangon mondja.) :/ -- Mondd, mi, mi, hogyan csináltam volna jól?*”⁸²

„*És ahogy odahozta nekem a tejet! Timi! -- Én, én, én így odanyúltam!*”⁸³

„*És képzeld el, mit mondott az az ember!*”⁸⁴

71 A kiemelések nem az eredeti szöveg nyomatékosságát jelölik, hanem a tanulmány szempontjából jelenleg érdekes kiszólásokat.

72 Interjú₁

73 Interjú₁

74 Interjú₁

75 Interjú₁

76 Interjú₁

77 Interjú₁

78 Interjú₁

79 Interjú₁

80 Erre utal a többször is előforduló: „*Képzeld! / Képzeld el!*” felszólítás.

81 Josette Zarka az ilyen esetekben a „pszichikai süketséget” javasolja módszertani megoldásként: „*Az interjúalany traumája megfelel a kérdező által átélt »minitraumának«.* Ezek a képek számára is elviselhetetlenek volnának, de ő áttételük szükségességének is tudatában van. A süketség teszi lehetővé a kimondhatatlan közvetítését anélkül, hogy bármelyik fél lelki egyensúlyát megingatná.” (Zarka, 1994: 174.)

82 Interjú₁

83 Interjú₁

84 Interjú₁

„*Azt elhittem? Gondolod? Nem hittem el.*”⁸⁵

Anna nénnivel való kapcsolatomra már utaltam az előszóban, itt csak annyit szeretnék hozzátenni, hogy ezt a viszonyt semmiképpen nem tehetjük zárójelbe az interjú szövegének interpretációja esetében. A dialógust alapvetően meghatározza az, hogy Anna néni egy rokonának beszéli el életét, akiről feltételezi, hogy bizonyos történeteket már ismer. Továbbá Anna néni azzal is tisztában van, hogy az emlékiratait is olvastam már – így voltaképpen az interjú nem más, mint egy konszenzus arról, hogy az elbeszélést újra meg kell tenni, részint bizonyos történetek részletesebb kifejtése miatt, részint pedig a feltételezett hallgatóság/olvasóközönség miatt, akik számára az interjú készül. Emellett az elbeszélés mikéntjét befolyásolja az is, hogy Anna néni egy olyan partnerrel került dialógusba, aki nála jóval fiatalabb, így a történetekről csak közvetett módon lehetnek ismeretei.

A dialogikus viszonyt befolyásolják a némán jelenlévő, vagy időnként az interjú terébe lépő szereplők is. Itt három szereplő hatásairól kell szólnunk. Talán a legfontosabb közülük a videokamera mögött elhelyezkedő személy, aki szintén fontos kapcsolatban áll az interjú szituáció szereplőivel, mivel az interjú készítőjének férje. Anna néni elbeszélései így nem csak nekem szólnak, hanem a nem régen a családba került új rokonnak is, akit ő még kevéssé ismer. Az, hogy ő egyáltalán jelen lehet az elbeszélés alatt, egyrészt ismételten mutatja, hogy Anna néni milyen nyíltan vállalja egykori meghurcoltatásának történetét, hogy szégyen nélkül tud beszélni róla, másrészt azt a gesztust is érzékelhetjük benne az elbeszélő részéről, hogy a történetek által igyekszik az új rokont megismertetni a család számára nagy jelentőségű történetekkel. Ugyanakkor verbálisan és nem verbálisan is elsősorban az interjú készítőjével vesz fel kontaktust. Kiszólások a másik jelenlévő felé csak a pihenők alatt hangzanak el, az elbeszélés alatt pedig az interjú készítőjét tekinti első számú hallgatóságnak, vele tart szemkontaktust, testével is felé fordul. Ami talán még lényeges a harmadik személy jelenléténél, az a kamera jelenvalósága és az a közönység, amelyet a kamera feltételez. Susan Sontag a fényképezőgéppel kapcsolatban mondta *Platón barlangjában* című híres esszéjében: *Fényképezni annyi, mint birtokba venni a lefényképezett tárgyat.*⁸⁶ A mozgó képet és hangot is rögzítő kamera még inkább birtokba vesz. Állandó tekintetként minden mozzanatot rögzít az elbeszélés szituációjában. Az elbeszélőnek szinte nem marad olyan rejtett mozdulata, nem verbális jelzése stb., amelyet ne venne birtokba – szemben a szintén működő diktafonnal, mely pusztán a hangot rögzíti. A kamera jelenléte még inkább tudatos, megfontolt és megszürt elbeszélésre ösztönzi az interjúalanyt, és tovább fokozza a szituáció performativitását is. További személyekként kell megemlítenünk egyrészt Anna néni lányát, Rozáliát, másrészt az interjú közben érkező nagyapámat. Rozália az interjú szituáció megalkotásában vállalt szerepet: ő kérte fel nevünkben édesanyját az interjúra, intézte az interjú időpontját, felkészítette a kamera jelenlétére, majd ő fogadott bennünket. Az interjú elkészítése közben Rozália nem volt jelen, amely a szituáció szempontjából nagyon előnyös volt, hiszen jelenléte különösen befolyásolta volna Anna nénit, miután ő már bizonyára sokadszorra hallja a történeteket, tehát referenciális, hitelesítő pontként működhetett volna az elbeszélés során. Ráadásul módszertani ismeretek hiányában bizonyára többször közbeszólt volna az elbeszélésben. Rozália egyszer nyitott be az interjú közben, hogy süteménnyel, itallal kínáljon minket, és egyben édesanyjának is pihenési lehetőséget biztosítson ezzel. Ekkor elhangzott kommentárja még inkább megerősít bennünket abban, hogy akár ő is el tudná mesélni az édesanyjával történeteket:

85 Interjú₁

86 Sontag, 1981: 10.

!/: Rozália kérdezi, hogy hol tartunk a történetben. !/ Anna néni: „Csak még nem vagyunk messze. Még itt vagyunk Baján.” Rozália: „Még csak Baján? Hajjaj! Akkor máma nem végeznek. Nem baj, Anyi.”⁸⁷

Nagyapám szintén nem zavarja meg belépésével az interjú folyamatát, csak annak lezárása után köszön be Anna nénihez. Viszont már az elhaladása az ablak előtt megszakítja Anna néni gondolatmenetét, és az elkezdett történet folytatását már nem is tudjuk meg.

„-- Ez, amikor úgy -- hogy írtam. Akkor úgy mindjárt bele a másik életből is, ami már utána, ugye, az ember akkor már úgy, úgy egészen másként tud... -- Jött valaki. Nem a papátok volt az?” !/: Mivel én nem láttam, hogy ki ment el az ablak előtt, biztosítom, hogy a nagyapám csak akkor jön, amikor felhívom telefonon, hogy jöhet. Mint később kiderül, valóban ő érkezett meg !/”⁸⁸

Az interjú szituációjának és kontextusának rekonstrukcióját követően, a fenti elemzés figyelembevételével térhetünk rá az interjú szövegének részletes interpretációjára.

4.3. „Ilyesmit még álomba se lehet elképzelni!”⁸⁹

Az elbeszélt életút interpretációja

Az interjúszöveg elemzése során Gérard Genette narratológiája nyomán egyrészt a történetre (a jelentett vagy narratív tartalomra), másrészt az elbeszélésre (a jelentőre, az elbeszélő szövegre), harmadrészt a narrációra (az alkotó elbeszélő eljárásra) koncentrálnunk.⁹⁰ Vagyis az interpretáció nemcsak a tartalmi pontokra összpontosít, hanem annak mikéntjére is, mivel „a történet és a narráció számunkra csak az elbeszélés révén létezik. S fordítva: nincs elbeszélés, nincs narratív diskurzus egyrészt történetmondó nélkül (...); másrészt történet nélkül (...), mivel enélkül nem narratíva.”⁹¹

Az életútinterjú kapcsán érdemes azt is vizsgálnunk, miként hozza létre az elbeszélő elbeszélésén keresztül narratív identitását. Paul Ricoeur szerint az énelbeszélés cselekményszövése hozza létre a narratív azonosságot, vagyis az egységes, vállalható identitást, mely dinamikusan alakul a történet során.⁹² Ezt a narratív azonosságot a traumatikus elbeszélések során még nagyobb konfigurációs feladat létrehozni.

4.3.1. Az elhurcolás előtti események elbeszélése az élettörténetben

Amikor a malenkij robot előtti időszak elbeszéléseit vizsgáljuk az élettörténetben, nem szabad szem elől tévesztenünk azt a ténytet, hogy ezek a narratív szálak mind abba az irányba tartanak, hogy eljussanak a traumatikus időszak elbeszéléséhez. Amint a Gergen házaspár is megállapítja narratológiájában: „Ha egy cél már megfogalmazódott, az diktálni fogja, hogy a továbbiakban milyen események jöhetnek számításba.”⁹³ Cél itt ebben az esetben úgy elbeszélni a „malenkij robot” időszakát, hogy az integráns része legyen az élettörté-

87 Interjú₁

88 Interjú₁

89 Interjú₁

90 Genette, 1996: 63.

91 Uó, 1996: 64.

92 Ricoeur, 2001: 16–18.

93 Gergen–Gergen, 2001: 81.

netnek, tehát a narratív önazonosság felépítésekor ne maradjon meg diszkontinuis (tehát az identitásba nem illeszkedő) elemnek. Ilka Quindeau problémaként jegyzi meg, hogy a trauma előtti múlt gyakran idealizáltként jelenik meg, így azonban nehezen integrálható a traumatikus időszakkal az életút-elbeszélésben.⁹⁴

Anna néni elbeszélése voltaképpen nem az életút elbeszélésével kezdődik, hanem különböző írásos emlékek (dokumentumok, saját és mások által írt versek, imádságok) áttekintésével. Ezeket azonban majd a „*Írott emlékek és vendégszövegek az interjúban*” című alfejezetben tárgyalom részletesebben, mivel ezeknek külön jelentőségük van az elbeszélés szempontjából. A voltaképpeni élettörténet az írásos emlékek megtekintése után kezdődik. Anna néni elvárásai szerint ekkor az általa ismert interjús szituáció kérdés-válasz felépítésű dialógusa következett volna, melyre fel is kért bennünket:

„*De most arra kérlek, hogy mondjátok azt, hogy mit -- mondjátok, mit szeretnétek.*”⁹⁵

Ugyanakkor, mikor megkérem, mondja el az élettörténetét, nem lepődik meg a kérésen. Bár hangsúlyoztam, hogy a teljes élettörténet érdekel, mégis – látni fogjuk – a fő narratíva nagy részét a malenkij robot időszaka teszi ki.

Az élettörténet elbeszélése Anna néni esetében nagyjából az időbeli kronológiát követi. Ebből kilengések részben a pihenők és a pihenők miatt beiktatott kötetlenebb kérdés-válasz jellegű beszélgetésrészletek miatt, részben pedig a fokozottan traumatikus élmények elbeszélése okán mutatkoznak. Amint Ehmann Bea megjegyzi saját vizsgálata nyomán: „*(...) az önéletrajzi elbeszélések rendszerint a lineáris kronológia szabályai szerint kezdődnek. Amint azonban az elbeszélő a szövegmondásírás során valamely traumatizáló eseményhez érkezik, a kronologikus idő mintázata megváltozik, a trauma kisiklik az elbeszélés kronológiájából. A traumatizáló eseménnyel kapcsolatos idővonatkozások mintegy időtlenné merevednek.*”⁹⁶

Anna néni a gyermekkorával kezdi elbeszélését:

„*Hát, elkezdem. - Elkezdhetem a gyerekkoromtól. -- Úgy?*”⁹⁷

Azonban elmaradnak a szokásos formulák: nem jelöli sem születési évét, sem születési helyét, sem pedig szülei, testvérei nevét. Ennek okát abban látom, hogy feltételezi ezt az előzetes tudást az interjú készítőjével kapcsolatban. Ezek helyett a bevett formulák helyett azonnal kilép a narratíva kronologikus idejéből és egy értékelő jellegű összehasonlítást tesz a jelennel:

„*Az - akkor se volt fényesebb a gyerekeknek, mint. Nem, nem fényesebb! Nem volt ilyen! Mert, aki nem élte át a múltat, az nem tudja becsülni a jelent! Ezt így tudom mondani.*”⁹⁸

Majd saját személyiségét illetően tesz egy összegző jellegű megállapítást:

„*És máig olyan vagyok, hogyha valaki úgy egy kedves szót szól, vagy. És ez -- ez a természetem. És a természetemtől fogva -- én tudok nagyon tisztelni, szeretni és viszont, szeretem azt, ha engem is tisztelnek. Ezt viszonzozzák. Akkor ez egy olyan jó lelki érzés. Akármilyen nehéz munka van utána!*”⁹⁹

Az identitásnak ez a narratív megfogalmazása előremutat az elbeszélés folytatása felé: a „nehéz munka” belefoglalása a személyiség jellemzésébe a későbbi megpróbáltatások fő értelmezési keretét adja.

94 Quindeau, 1995: 59.

95 Interjú₁

96 Ehmann, 2003: 38.

97 Interjú₁

98 Interjú₁

99 Interjú₁

Anna néni a gyermekkorra kapcsán nem is említ más emlékeket, történetek egyáltalán nem jelennek meg ezzel az időszakkal kapcsolatban. Narratív identitását mélyebben az iskola befejezését követően kezdi kibontani. Részletesebben a cselédként eltöltött évek jelennek meg. Azonban még itt sem dominálnak a szövegszekvencia-típusok¹⁰⁰ között a történetek vagy az epikus elbeszélések. A háború előtti időszak leírásában a tudósítások¹⁰¹, valamint a leírások¹⁰² és a hozzájuk kapcsolódó magyarázatok¹⁰³ uralják a narratívát. A cselédsorsot elsősorban leírások formájában jeleníti meg, pontosabb idő- és térmarkerek nélkül. Itt is találhatunk egy időben előrelépő és értékelő mellékelbeszélést arról, miként változtak meg a körülmények azóta. Egykori „úrnője” bocsánatot kért tőle, amiért annak idején olyan szigorúan bánt vele.

„Azt mondja: »Anna, bocsáss meg!« Mondom: »Mire?« »Hát, ha én arra gondolok vissza, mikor te nálunk voltál. És ott szolgáltál, csináltál mindent az ég adta, mosogatni, fölmosni, főliskálni, minden. - Hogy, - hogy tudtam én ennyit követelni tőled? Az én lányom, az is mostan már 14 éves! De hát az még egy poharat se mos el! -- És én miket követeltem!«¹⁰⁴

A cselédként eltöltött időszak részletes leírása arra utal, hogy Anna néni számára a gyermekorból ez volt a meghatározó élmény. Továbbá az, hogy önmagát szolgálóként reprezentálja részletesen, ismételten a későbbi fő narratíva felé vezeti a történet szálait. Itt is megjelenik a munkabírás és a magas teljesítmény mint pozitív jellemvonások.

„Nem tudtam, hogy az most nehéz nekem. Én azt csináltam.”¹⁰⁵

Végül az időszak értékelésekor is megjelenik a narratívumban a jól végzett, bár nehéz munka értéke, hozzájárulása a szellemi gyarapodáshoz is:

„És sokszor, sokan hát járnak iskolába, ugye. De az életről nem tudnak! Nekem így, hogy több család, több családot megismertem, több módszert, hogy hogyan élnek, mit csinálnak vagy. -- Ez, ez úgy nekem jó volt.”¹⁰⁶

Az eseménysor lezárását követően újból kronologikus tudósítások formájában kapunk hírt házasságáról, gyermeke születéséről, majd férje bevonulásáról katonának. A tudósításokat leírások egészítik ki, melyek a család szegénységét hivatottak ábrázolni: földjük nem volt, másokhoz kellett járniuk szolgálni, pénzt megtakarítani nem tudtak. A helyi viszonyok mélyebb megismerése érdekében azonban érdemes néhány adatot megtudnunk a püspöklakai helyzetéről a két világháború közötti Magyarországon.

Anna néni egyáltalán nem tér ki az életútinterjú során szülőfaluja helyzetének ábrázolására. Azonban ahhoz, hogy társadalomtörténeti szempontból is értelmezhesük életének malenkij robot előtti időszakát, érdemes néhány alapvető információt közölnünk a településről, amely az elbeszélés helyszíne. Püspöklak a két világháború között Baranya vármegye részeként körjegyzőségi központ volt, a Pécsvaradi járáshoz tartozott. A községbe 1741 és 1752 között Fulda környéki német családok telepedtek le. Az ő leszármazottjaik alkotják a falu népességének jelentős százalékát. Egy 1938-as tájékoztató szerint: „(...) lélekszáma 992. Lakószai közül 53 magyar, 938 német anyanyelvű. Felekezetiileg 947 r. kat., 17 izrealita

100 Lásd. Kovács, 2007b: 382–383.

101 „Tudósítás: rádiótudósításhoz hasonló »gyorsított« elbeszélés, melyben igen kevés árnyaló részlet szerepel. Az események, helyzetek kidolgozatlanul, felsorolásszerűen jelennek meg.” (Kovács, 2007b: 382.)

102 „Leírás: alapvetően statikus mivolta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélte események »befágnak«, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk.” (Kovács, 2007b: 383.)

103 „Magyarázat: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész, mely mind az elbeszélés-szekvencián belül (ekkor nevezük evaluációnak), mind azon kívül előfordulhat.” (Kovács, 2007b: 383.)

104 Interjú₁

105 Interjú₁

106 Interjú₁

vallású. Róm. kat. templom van a községben, lakóházak száma 191. Közköztudásügye szolgáltatásban 1 r. kat. elemi mindennapi népiskola és 1 r. kat. általános továbbképző áll. Foglalkozás szerint megoszlik a lakosság 727 őstermelő, 8 bányász, 171 iparos, 26 kereskedő, 10 közlekedési-, 20 közszolgálati alkalmazott, 12 nyugdíjas és 17 házcseléd között.¹⁰⁷ A Pécsi Püspökség uradalmának részét képezte. Római katolikus plébánosa 1923-tól Cselenkó János, községi bírója 1932-től vit. Halmay János volt. A legközelebbi vasútállomása Erdősmeckén volt a vasúti vonal későbbi megszüntetéséig.¹⁰⁸

Az epikus¹⁰⁹ és a drámai elbeszélések¹¹⁰, valamint a történetek¹¹¹ a háborús évekre történő emlékezéssel együtt jelennek meg az interjúban, felváltva a korábbi tudósítás – leírás – magyarázat kombinációk mentén felépülő elbeszélését. Ezek a malenkij robotot megelőző elbeszélések mind rokon férfiakkhoz kötődnek, akiket katonaként hamarabb érintettek a háború következményei. Három férfi története kapcsolódik itt össze az interjúban, melyek mind az 1944-es évhez köthetők. A férj története, aki 1944 novemberében még egyszer hazalátogatott, ám visszatért alakulatához; öccsének, Ádámnak a története, aki bevonult a magyar hadsereghez, mielőtt besorozták volna a német hadseregbe; valamint unokaöccsének a története, akit saját bajtársai lőttek agyon tévedésből. Ezek a történetek már árnyaltabban kifejtve kerülnek elbeszélésre – Anna néni még a dialógusokat is rekonstruálja az emlékek felidézése közben.

„Úgyhogy -- ketten voltak el az unokaöccsémrel együtt. Az hazajött -- viszont -- és akkor a férjem is itthon volt. Úgy együtt, -- egymást biztatták, hogy hát. -- »Hát, te itthon maradhatnál.« -- mondta a férjem annak. »A -- aszongya -- nem, mert az én alakulatom itt van Üszögnél.« Az meg azt mondta a férjemnek, hogy: »Te is itthon maradhatnál.« Hát, ő nem maradhat itthon, mert ő egy zászlóssal jött Budapestről, és az várja őt -- és avval megy vissza. Az a gyerek, az visszament.”¹¹²

Az elbeszélő itt már érzelmileg is bevonódik a történetekbe (különösen az unokaöcs halálának elbeszélésekor), szemben a korábbi tudósítások viszonylag érzelemmentes elbeszélői hangjával.

„És -- szembe lőtték, és hátul a fején jött ki a golyó. Szörnyet halt. -- És akkor !: (elcsukló hangon):/ -- Volt neki egy barátnöje. Az meg nem messze lakott tőlük, a szüleitől. És ez megálmodta. Azt mondja: »Nem tudom, énnekem olyan rossz álmom volt, hogy a Lacinak a barátai azt mondják, hogy meghalt, és tudják is, hogy hol van a sír.« Akkor a, a, a katonának az apja, az bement Pécsre, -- és odament az alakulathoz. És akkor azt mondták, hogy valóban meghalt, és el is van temetve. És akkor az mindjárt intézkedett, hogy hát ő hazavinné a gyereket. Meg is engedték. Akkor volt nekik egy ilyen öreg lovuk. És egy tehenet fogtak össze, és avval mentek be Pécsre. Ő meg a felesége, a nagynénim. !: sírós hangon mondja :/ És kiásatták -- és hazahozták a koporsót.”¹¹³

107 Szeghalmy, 1938: 643.

108 Forrás: Habjánecz, 1991; Kalotai, 1933; Andrassy, é. n.; <http://lexikon.katolikus.hu/G/Geresdlak.html>

109 „Epikus elbeszélés: olyan elbeszélés, amely sok »expanzióról« számol be. A konkrét esemény-idők a »felnagyításon« keresztül elvesznek, kihullnak az elbeszélésből, s a narratíva a fő eseményszálra korlátozódik, míg a konkrét események összesűrűsödnek.” (Kovács, 2007b: 382.)

110 „Drámai elbeszélés: olyan elbeszélés, melyben több eseményszál egy közös helyzetben fut össze.” (Kovács, 2007b: 382.)

111 „Történet: kiemelkedő esemény árnyalt, részletezett előadása. Meghatározott időhöz és helyhez kötődik.” (Kovács, 2007b: 382.)

112 Interjú₁

113 Interjú₁

A férfiak tragédiáinak elmondása a narratívában fokozatosan vezet minket a központi témához: a malenkij robot nagy történetéhez. Anna néni unokaöccsének temetése 1944. december 24-én volt, két nap múlva kellett Anna néninek elhagynia családját és szülőfaluját.

4.3.2. A „Dombaszba” vezető út elbeszélése

A Püspöklaktól a Donyec-medencéig vezető út elbeszélése jelenti az interjúban a leg-hosszabb, legdinamikusabb és emocionálisan talán leginkább igénybe vevő részt. Anna néni elbeszélése alapján úgy tűnik, számára az elhurcolás körülményei jelentették a legnehezebben feldolgozható traumát, mivel ezen események során tapasztalta meg és kellett elfogadnia a hatalom képviselőitől a teljes jogfosztottságot és létbizonytalanságot, valamint családjától, gyermekétől és szülőfalujától való elszakítását. Amint ő maga is utal rá, ezt elbeszélésbe foglalni sokkal nehezebb, mint a munkatáborbeli hétköznapi időszakát.

Rozália: „Még csak Baján? Hajjaj! Akkor máma nem végeznek. Nem baj, Anyi.” Anna néni: „A többit azt már. -- Ez volt a nagyon, ez volt a nagyon, nagyon nehéz. Hogy mindjárt ennyire lefotak minket.”¹¹⁴

Az elbeszélő az unokaöcs temetésének leírásából vezeti át az elbeszélést a malenkij robot témájához, megtartva a kronológiai rendet, sőt kifejezetten ügyelve a pontos dátumok közlésére.

„Akkor egy nap volt nekünk szabad, a karácsony nap. És karácsony másnapján kaptuk mi az idéz...”¹¹⁵

Anna néni az „idézés” pontos körülményeire a következőképpen emlékezik:

„Dobolt a kisbíró, hogy mindenki jelenjen meg ebbe és ebbe a korba a tanács előtt. -- Hát, a jegyzőség előtt. -- És hozzon mindjárt - ennyivalót egy három-négy napra, mer hát -- valahol kell árkot ásni vagy kukoricát törni. Vagy hát ilyen, ilyen, -- ilyen szavakkal -- biztatták a népet. Hát, persze, hogy senki se mert ellent állni, mer hogy hát háború van, és hogyha köll, akárhogyan. És ha itt a környéken, ha az asszonyokat is hívják, hogy azoknak is kell menni.”¹¹⁶

Bár Anna néni az interjúban nem tér ki erre, a szovjet csapatok ekkor már átvették az uralmat egész Baranyában. Püspöklakra november vége felé érkezhettek meg, mivel Mohácsot 1944. november 27-én vették be, meglehetősen hosszúra nyúlt ostrom után, és 1944. november 29-ére már Pécsét is elfoglalták.¹¹⁷ Anna néni fenti elbeszélése a szovjet hadsereg 1944. december 22-i keltezésű 0060. számú katonai parancsát¹¹⁸ idézi fel a személyes emlékeken keresztül, ahogy az az érintett egyén számára mint információ megjelenhetett. A malenkij robot történeteiben oly gyakorta szereplő „árokásás vagy kukoricatörés” mint indok is megjelenik benne, ami arra utal, hogy a püspöklakiak sem kaptak pontos információkat utazásuk céljáról. A parancs Püspöklakra kiküldött példányát a Baranya Megyei Levéltárban nem találhatjuk meg, mivel az 1944. évi iratok teljes mérték-

114 Interjú₁

115 Interjú₁

116 Interjú₁

117 Lásd Fehér, 1996 és Fehér, 1972.

118 Ez a parancs a szovjet Állambiztonsági Bizottság 1944. december 16-i 7161. sz. határozatán alapszik, mely utasítást ad a Vörös Hadsereg által megszállt országokban élő német nemzetiségű lakosság mozgósítására és jóvátételi munkára irányítására a Szovjetunióba (lásd bővebben Bognár 2005b; Stark 2005).

ben megsemmisültek.¹¹⁹ Viszont a járási központba, Pécsváradra küldött parancs a rendelkezésünkre áll. Először 1944. december 22-én érkezett egy utasítás Baranya vármegye alispánjától a pécsváradra jegyző felé, melynek a szövege a következőképpen hangzott:

„Tárgy: német nemzetiségű egyének összeírása

Jegyző Úrnak!

Felhívom, hogy a vezetése alatt álló jegyzőség területén községenként haladéktalanul foglalja külön külön kimutatásba, név és születési év pontos feltüntetésével, mindazokat a 17–45 éves férfiakat és 18–30 éves nőket, akik német nemzetiségűnek vallották magukat.

A kimutatásokat 2–2 példányban, az orosz katonai parancsnokság által kiltásba helyezett legszigorubb megtorlás terhe mellett külön küldönccel oly időben küldje be hozzám, hogy azok ide legkésőbb 1944. évi december hó 24. éj déli 12 óráig feltétlenül beérkezzenek.

/:Nem olvasható:/ is jelentést várok.

Pécs, 1944. évi december hó 22-én.

*/:Aláírás:/
alispán.”¹²⁰*

A pécsváradra járás főszolgabírója 1944. december 24-én a következő parancsot közvetítette a körjegyző felé.

*„Tárgy: A pécsváradra orosz katonai parancsnokság által kijelölt személyek előállítására.
Igen sürgős!*

Körjegyző Úrnak!

A pécsváradra orosz katonai parancsnokság a mai napon elrendelte, hogy a csatolt kimutatásban megjelölt 1899–1928 évfolyambeli férfiak és 1914–1927 évfolyambeli nők f.évi december hó 26.án d.e. 8 óráig Pécsvárad községben az orosz katonai parancsnoksághoz beszállitassanak, ahonnan is Pécsre lesznek irányítva. Minden személy 200 kgr-ig terjedő podgyászt vihet magával. lehetőleg mindenki élelmet, meleg ruhát, fehérneműt és pokrócot hozzon magával.

Felhívom Cimet, hogy a körzete községeiben haladéktalanul tétesse közhírré, hogy kiknek kell a fent megadott határidőre Pécsváradon megjelenni, – minden alkalmas eszközzel igyekezzék odahatni, hogy a kijelölt egyének a megadott határidőben a megadott helyen meg is jelenjenek, – nehogy az elmaradások miatt esetleges súlyos kellemetlenségeik legyenek, – mert az orosz katonai parancsnok hozzám megküldött rendelkezése szerint azok akik ezen kötelezettségüknek nem tesznek eleget, – a háború tartamára szóló törvények szerint lesznek elbírálva. –

A megnevezett személyek beszállítását a jelen soraimat átadó magyar csendőr és orosz katona fogja eszközölni. – Amennyiben lehetséges és megfelelő szállító eszközök rendelkezésre állanak, – úgy a podgyászt azokon kell szállítani. –

Végül felhívom, hogy a beszállított egyének nevét és születési évét hozzám f.hó 26.án d.e. 8 óráig jelentse. – A jelentésében arra is terjeszkedjék ki, hogy kik nem voltak beszállíthatók és miért. – A jelentését a jelen rendeletem átadó csendőrnek adja át. –

Pécsvárad, 1944. évi december hó 24.-én.

*/:Aláírás:/
főszolgabíró”¹²¹*

Ez utóbbi parancs a püspöklaki lakosokat is érintette, hiszen a helyi gyülekező után nekik is a járási központba kellett menniük. A felhívásban szereplő 200 kilogrammos pogy-

119 Erről a tényről tájékozódhatunk néhány 1945. évi levéltári iratból, melyek az 1944-es iratok hiányára reflektálnak. A Püspöklaki körjegyzőség iratai. V. 165.a 265/1945; 737/1945; 162/1945.

120 BML. A Pécsváradra körjegyzőség iratai. V. 164.a 6602/1944.

121 BML. A Pécsváradra körjegyzőség iratai. V. 164.a 6423/1944.

gyászárról is tudomásuk lehetett, bár egyértelmű volt, hogy szállítóeszköz hiányában ennek csak töredékét vihetik magukkal az útra. Anna néni a következőképpen készült fel:

„És - akkor másnap, másnap reggel összekészítettünk magunknak, ugye. Hát nem volt ilyen rendes hátizsák. Egy zsákot félbevágtunk, és akkor töltünk rá izét. És ami, abba a fél zsákba, hogy legyen, amit tudunk a hátunkra tenni.(...)”

– Én - én úgy készültem föl, nekem az öcsémnek volt itthon bakancsa, fölhúztam, és volt neki melegítőnadrágja, és fölsője is, azt is fölhúztam, és arra rá a szoknyákat, és akkor még berlinert, meg hát. És még külön tettünk, nem sok ruhát, mer hát szoknya volt rajtunk. Hát, törülközőt, meg -- és egy inget, kettőt. Nem sok izé volt, hogy. -”¹²²

Arról, hogy Püspöklakról kiket vittek el malenkij robotra, két írásos forrásból tudunk tájékozódni. Egyrészt egy a Baranya Megyei Levéltárban megtalálható alispáni iratból¹²³, ám ez a névlista csak részleges, mivel csupán azokat veszi számba, akik „az orosz katonai parancsnokság által munkaszolgálatra igénybe lettek véve, azonban magyar nemzetiségűeknek vallották magukat”. Ebben a listában 47 püspöklaki lakos szerepel, nők és férfiak vegyesen. A listában huszonharmadikként szerepel, a nevét később tollal áthúzták, és a következő megjegyzést fűzték hozzá: *„Névjegyzékbe már felvéve.”* Ilyen korábbi névjegyzék azonban nem áll rendelkezésünkre, így nem tudhatjuk, Anna nénit milyen korábbi listán szerepeltették. A másik információknak közvetlenül Anna nénitől származik, aki összeírta a vele együtt, 1944. december 26-án Püspöklakról elhurcolt nőket. Listájában 45 nő neve szerepel – az akkor már férjheztek először asszonynevükön, majd leánykori nevükön; a hajadonok először leánykori nevükön, mellette későbbi asszonynevükön (amennyiben visszatértek és férjhez mentek). Abból, hogy csak a nők 45-en voltak, következtethetünk arra, hogy legalább ugyanannyi, ha nem több, magát német nemzetiségűnek valló lakost hurcoltak el a faluból. Füzes Miklós levéltári kutatásai alapján 91 püspöklaki elhurcoltról ad számot.¹²⁴

Anna néni a következőképpen nyilatkozik arról, hogy miért csak a nőket írta össze:

„Én a férfiakat nem jegyeztem föl magamnak. Én, azzal én nem is, egyáltalán nem is foglalkoztam.”¹²⁵

Ennek oka feltételezhetően abban rejlik, hogy a férfiktól már Pécssett külön lett választva, és ettől kezdve csak a nőkkel érzett sorsközösséget.

Anna néni elbeszélésében a Donyec-medencéig vezető út nemcsak egy földrajzi értelemben vett útként reprezentálódik, hanem egyben egy út is a méltó emberi léttől a jogtalanság állapotáig, melyet ő az állatok alacsonyabb jogi és erkölcsi státusával azonosít. Ez az allegória többször megjelenik az interjúszövegben, mindig egy a státus szempontjából egyre mélyebb szintet érzékeltetve. Az út kezdetén, még Püspöklakon az emberi méltóság megszűnésére utalva a fegyveres orosz katonák jelenléte hangsúlyozódik.

„Csak nekünk az volt a föltűnő, mindjárt első pillanatba, hogy fegyveres orosz katonák. (...) És akkor fölolvasták a nevünket, és akkor félre kellett állni, és mindjárt négyesével. -- És akkor már ezek a katonák, már ott álltak, és felénk tartva a - az izét. Mer ilyen fegyverük volt, mindig így mentek. !: Mutatja. :!”¹²⁶

Az emberi méltóság elvesztésének következő stációjaként jelenik meg az elbeszélésben az anyai szereptől való megfosztottság. Anna néni számára 65 év elteltével is érzelmileg

122 Interjú₁

123 BML. Alispáni iratok. 118/1945.

124 Füzes, 1990: 59.

125 Interjú₁

126 Interjú₁

nagyon megterhelő felidézni azt az emlékét, amikor két és fél éves kisfiától meg kellett válnia:

„Édesanyám elhozta a fiamat a hátán, egészen Bodáig.¹²⁷ /: (Elcsuklik a hangja) :/ Ott már szóltam: »Anyám, vigye! Menjen haza! Ne hozza a gyereket! Ki tudja, mi lesz még!« Hát, akkor -- nem lehetett már búcsúzkodni, vagy valami. És anyám akkor megfordult a gyerekekkel, és elment haza.” /: (Sírós hangon meséli) :/¹²⁸

Pécsváradra érve a Szentháromság térről szemközti általános iskola épületében lettek elszállásolva, a más falvakból érkezett közmunkára rendelteltekkel együtt. Anna néni elbeszélésében nagy hangsúlyt fektet arra, hogy minél pontosabban közvetítse hallgatósága felé azt a lelkiállapotot, amelyben az út során volt – narratívája szerint nem csak ő, hanem minden elhurcolt ember. A lelkiállapot fokozatainak leírása párhuzamosan zajlik a fizikai út megtételével, mintegy allegorikusan arra visszautalva. A Pécsváradon töltött estét, éjszakát és reggelt a következőképpen mutatja be:

„Ott nem volt reggeli, mert hát senki, senki. Vacsora se. -- Senki nem volt éhes, mer olyan. -- Volt olyan, aki hangosan sírt. De - még azt se tudta, hogy mér, hogy mi lesz.”¹²⁹

Másnap, december 27-én délelőtt Pécsváradon szelektálták a mozgósított embereket – Anna néni erről is részletesen beszámol. Elmondása szerint nemcsak a kisgyermekes, állapotos vagy az olyan nőket engedték haza, akiknek hadirokkant volt a férjük, hanem azokat is, akiket „kivásároltak”. Anna néni ekkor még megpróbálta érvényesíteni jogait: kisgyermekére, katona férjére és testvéreire, valamint vitézi rangot viselt néhai apjára hivatkozva jogszerűen várta volna el a felmentést. Jogaiért keresztapjánál, aki szintén a bizottságban volt, szólalt fel.

„Közbe, mikor még nem álltunk sorba, akkor ott, mer a bíró, az nekem körösztapám volt. Szintén vitéz volt, H. J. -- És itt fönt lakott. -- Én akkor, akkor odaálltam. Mondom: »Hát, körösztapám! Nekem, nekem menni kell?« És akkor őneki is izé volt: »Há! Há! Há! Há!« Nem tudott beszélni, nem tudott beszélni, nem tudott szóhoz jutni, hogy most mit mondjon. Mondom: »Az én férjem is katona, bátyám is katona, az öcsém is katona. És most még engem is visznek?« Nem tudott szóhoz jutni.”¹³⁰

A teljes jogfosztottság állapota felé haladó narratívában ez a történet még egy olyan köztes állapotot mutat be, amikor a főszereplő még ragaszkodik saját emberi jogaihoz, képes azért felszólalni. Akárcsak egy pécsváradi asszony, akinek a nevét Anna néni nem árulja el:

„Ismered Pécsváradon? Ezt a nem -- nem mondok nevet. -- Akkor egy asszony ottan - fölkiáltott, hogy: »Ez - egy - bizottság? Ezek mind betyárok! Egytől egyig! - Hol van itt egy igazság?« Németül odamondta nekik.”¹³¹

Az elbeszélésben a bíró válasza alapján válik nyilvánvalóvá a főszereplő és a többi elhurcolt számára is – Anna néni szinte végig T/1-ben beszél – a végleges státuszvesztés, az, hogy már nem rendelkeznek másokkal egyenlő jogokkal. Ezt a rádöbbenést az elbeszélő ismét lelkivilágának jellemzésével érzékelteti:

„És akkor a bíró azzal búcsúztatott minket: »Na, csak menjetek, mert ide többet úgy se jöttök már!« Akkor idáig voltunk! /: a nyakáig mutat /: Az elég volt mindenhez! Azt, azt - így meghallani! -- Akkor most mi lesz? Akkor, hogyan? Mér nem jövünk vagy mi lesz

127 A szomszédos faluig, Fazekasbodáig.

128 Interjú₁

129 Interjú₁

130 Interjú₁

131 Interjú₁

mivelünk? !: (sírós hangon meséli) !/ Ha azt meri ott kimondani -- a sok nép előtt! -- De senki nem tudott egy árva szót se mondani. -- Mindenki magába roskadt. -- Há, el vagyunk ítélve! Szintén úgy hangzott! Hogy el vagyunk ítélve! Hát, ez nem olyan egyszerű valami! -- Akkor itt nem is arról volt szó, hogy, hogy -- árkot ásni, vagy mittudomén, - takarmányt besegíteni, kukoricát törni."¹³²

A bíró válasza az elbeszélő számára azért is lehetett különösen lesújtó, mivel számára mint egyszerű falusi fiatalasszony számára a bíró az igazság és egyben a hatalom szándékának tudója és képviselője volt. Így – bár nem tárgyalóteremben, bírósági per során hangzottak el szavai – a bíró kinyilatkozása megfellebbezhetetlen igazságnak, egy végleges ítéletnek tűnt számára. Ezért ez a narratíva szerint a státusvesztés egy újabb fokozatát jelentette: most már nem csupán katonák által kísért, mozgósított ember volt, hanem a hatalom előtt elítélt rab. A rabság tényét erősítette az a fenyegetés is, miszerint a szökést rajtuk vagy a családjukon megtorolják. Nem véletlen, hogy elbeszélésben ez a fenyegetés éppen ezen a ponton kerül megemlítésre, hiszen így illeszkedik az elmondott narratíva oksági láncolatába.¹³³

„Ja, és akkor az ki volt hangoztatva: Senki ne próbáljon szökni, mert aki mer elindulni, lelövik. És ha nem, akkor. -- Ha nem, ha úgy tud elszökni, hogy nem találják el, akkor a családja kerül sorra. Akkor a családot nyírják ki. -- Akkor most, most mit csináljon az ember ilyenkor? A családot föláldozni? Nem! Ott vagyok, ott állok a sorba. -- Azt a zavart, ami az ember fejébe akkor ment! Hogy: Istenem, most, most mi lesz? Most, most."¹³⁴

A mozgósított embereket gyalog indították útnak Pécs felé. Anna néni az elbeszélésnek ezen a pontján még inkább a belső, lelki állapot érzékeltetésére fekteti a hangsúlyt: az elítéltté, tehát bűnössé nyilvánítás lelki feldolgozására és erkölcsi következményeire.

„És így indultunk. -- Lépésről lépésre. -- Csokoládépusztáig. -- Ott - azt mondták, hogy pihenjük. Hát, akkor -- ott volt a hátizsák, azt ledobtuk, és oda ráültünk. -- És hogy együnk. -- Senki, senki. -- Még csak nem is néztünk jóformán egymásra. Úgyse tudtunk volna. Most én szólnék neked? Há, énnem? Akkor az mit gondolsz? Én nagyobb bűnös vagyok, vagy én ártottam valakinek? Nem lehetett."¹³⁵

A lelki folyamatok további elbeszélése során Anna néni a státus olyan mértékű elvesztéséről beszél, melyet már a gyilkolás allegóriájával tud csak megjeleníteni: egy őt/őket érő golyózáporról beszél, amelynek következtében a földi világon kívülre, egy másik világba kerül. Innentől kezdve az elbeszélés egy olyan narratív tradíció kereteibe illeszkedik, mely mind a kereszténység irodalmában¹³⁶, mind a magyar népi tradícióban továbbélő ősi hitvilágban erőteljesen jelen van: az alvilági utazások elbeszélésének tradíciójába. Ettől a ponttól kezdve a főszereplő az Alvilág/Pokol szenvedéseit járja végig, hogy a szenvedéseken keresztül megtisztulva onnan kikerülhessen.

„Ez, ez egy olyan dolog volt, mint egy zápor. Egy - de nem eső! Mint egy golyózápor az emberre! Szinte teljesen a világból ki! Nincs abba a világba már, mint volt. Ezt, ezt szinte. -- Mint hogyha most elrabolják tőlünk az emberi méltóságot."¹³⁷

Pécsre érkezve a Lakics-laktanyában kerültek elszállásolásra, itt tartózkodtak Anna néni elmondása szerint 1945. január másodikáig. A pécsi tartózkodásról szóló részben

132 Interjú₁

133 Lásd Gergen–Gergen, 2001: 81–82.

134 Interjú₁

135 Interjú₁

136 Legismertebb példája talán ennek Dante Alighieri *Isteni színjátéka*.

137 Interjú₁

ismét a leírások és a tudósítások kerülnek többségbe. A nagy lelki megrázkódtatások ábrázolását követően a státusvesztésbe már beletörődött elbeszélő ismét a külső körülmények leírására koncentrál. Beszámol a fekhelyéről, a körülötte tartózkodók tragédiáiról és a kötelező orvosi vizsgálatokról, amelyen az állapotos nőket igyekeztek kiszűrni. Egy történet emelkedik ki ennek az időszaknak az elbeszéléséből, amelyet részletesen előad. Ez a szökésének és visszatérésének története, amely a narratívában a szenvedések elkerülhetetlenségét hivatott igazolni: a főszereplő végül a kényszerítő körülmények hatására maga is elfogadja azt a sorsot, amelyet végig kell élnie. A gyűjtőtáborokból vagy az úton történt szökésekről és szökési kísérletekről sok emlékező beszámol. Ezek Magyarországon tartózkodva még gyakran sikeresen végrehajthatóak is voltak, azonban a hatalom fenyegetése (megölik a családot) sokakat visszatartott. Így Anna néni is, bár bátyja kiszöktette a laktanyából, visszatért oda, mivel gyermekével és többi családtagjaival szemben felelőtlen tetteknek érezte volna a szökést.

„Ott volt a bátyám. -- Aszongya: »Most nincs itt senki! Bújjál át! Bújjál át!« - Mondom: »Mit csináljak?« »Bújjál már, és menjél!« És -- belökött a többi népek közé, akik bent voltak. -- Jaj, Istenem, most mi lesz! Most mi lesz! És mentem velük. -- Mentem velük ki. Mint innen egy házzal arrébb. -- Megálltam. Mondom: »Laci, én nem megyek! Én visszamegyek!« »Mit gondolsz?« »Ha ezek észreveszik, hogy én nem vagyok ott, ki tudja, mit csinálnak a gyerekekkel meg anyáinkkal!« Meg -- ott volt még - az öcsém is. »Ki tudja mit csinálnak?« »Ne menj!« »De, én visszafordulok!« A komaasszonyunk is volt. -- És mindenki csak nézte. És én gyorsan vissza, ameddig ment a nép, hogy odaérjek a kapuhoz, hogy be tudjak bújni vissza! -- És akkor nyugodt voltam. -- Nem csinálhatok ilyent! /: (Sírós hangon mondja) :- Mondd, mi, mi, hogyan csináltam volna jól? ”¹³⁸

Anna néni a szökés elbeszélése során újra eredeti dinamizmusában éli át emlékeit, felidéli a dialógusokat és a mozgásmechanizmusokat is. Akkori döntését abban a szituációban és azoknak az információknak a birtokában megfelelőnek tartja – megnyugszik, amikor saját elhatározásából visszatér a „munkára ítélték” közé. Ám későbbi információi – annak mai tudása, hogy milyen nehéz utat választott, valamint hogy a szökéseket valójában nem torolták meg – elbizonytalanítják döntésének helyességében. Ezért az elbeszélő kiszól a történetből, az interjút készítőől várva igazolást saját tettének helyességére.

Az elbeszélő szerint 1945. január másodikán indították őket útnak Pécsről Bajára. Baján egy gyűjtőtáborban tartózkodtak három napig, majd január 5-én „bevagonírozták” az ország több részéből összegyűlt tömeget és útnak indították őket a Donyec-medence felé. Mint sok más elbeszélő, úgy Anna néni is megemlékezik arról elbeszélésében, hogy Bajánál egy éjszakát kellett tölteniük a szabadban a téli hidegben, mielőtt a komp átvitte volna őket másnap a Dunán. Baján egy megrongált iskolaépületben kerültek elszállásolásra. Anna néni a bajai tartózkodást viszonylag érzelemmentes történetekben foglalja össze. Amit kiemel a narrációjában, azok a papírok, melyeket az iskolánál összeszedtek. Ezeket ugyanis később levélpapírként hasznosították.

„A szél odafújta az iskolai papírokat egy sarokba. Ott három napig voltunk. Fáztunk ott is, és akkor arra a papírtömbre ott ráültünk. És abból a papírból vittünk magunkkal. Hátha még szükség lesz, ugye, útközbe az ember vécére ment. - És nem tudtuk, hogy hogyan, miként lesz. Abból a papírból van egy három-négy levelem, amit írtam. Ami üres a papír -- másik oldala.”¹³⁹

Két ilyen levelet Anna néni a mai napig őriz, és az elbeszélésnek ezen a pontján meg is mutatja őket. A papírok fizikai valósága ezzel az elbeszélés hitelességét támasztja alá.

138 Interjú₁

139 Interjú₁

„Na, ez is egy! Nézd meg, ilyen apró betűkkel írtam rá, amit -- (...). Na, ez is egy olyan. Onnan az iskolából valami papír. Ugye?”¹⁴⁰

Az egyik levelet az Országos Társadalombiztosító Intézet Várományi Osztálya egy nyomtatványának hátoldalára írta, a másikat egy bányatárspénztár nyomtatványára. Ez utóbbira Anna néni később a következő megjegyzést írta rá:

„Ez a papír amin írva van a levél a Bajai iskolából származik. 1945 első napjaiban 3 napos itt fogva tartott. Onnét bevonaglóztak és indult a vonatt velünk 5 teljes héten keresztül. mire végül ki engedtek bennünket. 200 nőtt. Ukrajna Horlofka.”

Ez a felirat a kézírásból láthatóan jóval később, már hazatérte után került a levélre.¹⁴¹

A levelek megtekintése után Anna néni egy kis szünetet kér, így az elbeszélés egy rövid időre félbeszakad. Ám a szünet után Anna néni könnyedén tudja folytatni a történetet a megfelelő ponton, hiszen egy már jól begyakorolt narratívát követ elbeszélésében.

„Hát, ott Baján, ott három napig voltunk.”¹⁴²

A bajai tartózkodás leírását követően a Donyec-medencébe vezető vonatút leírása következik az elbeszélésben. A szakasz bevezetése egy újabb, a szenvedéseket érzékeltető/előrejelző allegóriával történik meg: a vonatnak, mellyel utazni fognak, még a füttyszava is más, mint a magyar vonatokénak, az elbeszélő szerint. E más füttyszó a magyarországitól nagyon különböző életvilág előjeleként reprezentálódik a történetben.

„Ezek a vonatok, -- ezeknek olyan erős füttyszav izé volt! Olyan, nem olyan, mint itt minálunk. Már ott Baján. --”¹⁴³

A vonat, amellyel Anna néni és sorstársai utaztak, tehervagonok voltak. Anna néni pontos leírást ad a vagonról, amelyben utazott:

„De ott 40 személyt tettek egy vagonba. Tehervagon. -- Ezt a látványt! -- Ott volt, ez volt valamikor szalma, ami ott volt. De már apróbb volt, mint a pelyva. És olyan koszos! (...) Hát, most negyven személyt be - raktak. Lecsukták az ajtót. Egy ilyen nagy izével, fogantyúval. Ilyen. Becsapták. Áthúzták és akkor. /: mutatja :/ Há, most itt mi hogyan? Hova ülünk? Nem volt semmi az ég adta világon! Még hogyha körös-körül lett volna, hogy az ember ott leguggoljon vagy. Semmi. Abba a szemébe ott! -- És az is úgy, hogy ilyen közel kellett egymás mellett feküdni. -- (...) És -- egy vécének helyezve, - egy - hogyan mondjam? Így egy ilyen luk. -- Kívájer a padlózatból. De ott nem volt semmi, mibe kapaszkodhat az ember, mert. -- Ha ment a vonat, akkor az ment napok, két napon körösztiül is. És ez alatt az idő alatt az ember nem bírja ki addig. -- Akkor úgy kellett egymást tartani.”¹⁴⁴

A tehervagonok körülményeiről sok más elbeszélő is megemlékezik¹⁴⁵, különösen a véce körüli kellemetlenségekről. Anna néni narratívájában ez úgy jelenik meg, mint az emberi méltóság elvesztésének még egy újabb fázisa, egy újabb státusvesztés, mely ismét az állati világ felé közelít. Ennek a státusvesztésnek pedig egyben a lelki és érzelmi zavar is következménye volt.

„Ezt nem, ezt nem lehet szóval kifejezni! Ez nem emberi dolog volt! Mondom, itt az emberi méltóságnak semmi helye nem volt már. Mi már teljesen ki voltunk abból vetkőzve. Abból le voltunk sújtva, lelkileg. És így is, érzelmileg. Most jön, aminek jönni kell.”¹⁴⁶

140 Interjú₁

141 A levelek tartalmáról a következő fejezetben számolok be.

142 Interjú₁

143 Interjú₁

144 Interjú₁

145 Lásd Várdy-Várdy, 2007: 86–89.

146 Interjú₁

A tehervagon útja Füzes Miklós rekonstrukciója alapján a délkeleti fővonalon a következő lehetett: Baja – Szeged – Temesvár – Déva – Brassó – Plojesti – Jassi – Dnyepropetrovszk – Rosztov – Donyec-medence (– Kaukázus).¹⁴⁷ Ezt Anna néni elbeszélése is alátámasztja, aki említést tesz Temesvárról, illetve Modus nevű községről:

„És -- ment a vonat, ment a vonat. Mikor -- Temesvárra értünk. -- Temesvár mellett volt -- Modus nevezetű község. (...) -- Ott megállt a vonat, és három lányt összeszedtek még a faluból, mert három szőkevény volt. Hogy kipótolták.”¹⁴⁸

Továbbá Segesvárt említi. Az út elbeszélése többnyire tudósításjellegű, mivel az út monotóniáját, az információhiányt a narratíva csak kevés történettel képes kitölteni. Egy kiemelkedő történetet jelent ebből az egyhangúságból az erdélyi Kárpátok látványának leírása. Ez a kis történet azért is érdekes ebben az elbeszélésben, mivel alapvetően pozitív hangvételű, és a természeti szépségre való emberi rácsodálkozást ábrázolja. A narratívába ez a kereszt motívumán keresztül kerül beillesztésre, hiszen az elbeszélő nem pusztán egy útközben látott érdekességet ír le, hanem a kereszt egy üzenetet is közvetít a hívő asszony számára. Ugyanakkor ebben a történetben mégis érdekesen ötvöződik az elhurcolt fiatalasszony története egy attól kissé távol álló narratívával: a világot látó fiatalasszonyéval. Hiszen e szenvedésekkel teli utazás adott lehetőséget Anna néninek arra, hogy az erdélyi Kárpátokat ne csak képeslapokon csodálhassa, hanem fizikai valóságukban is. E kivételes, pozitív értékű tapasztalat meg is maradt emlékezetében, sőt a narratíva fontos részévé is vált.

„-- És ugye akkor onnan tovább, Segesvár, meg arra fõn az erdélyi Kárpátokon. Mondom az asszonyoknak: »Jaj, nézzetek ki!« Egy ilyen kis négyszögletes rácsos ablak volt. -- »Milyen szép hegyek! Milyen szép tájak!« Mint valamikor láttunk a képeslapokon lerajzolva. Itt is egy szép házikó, és akkor egy gyalogút, akkor ott is egy szép házikó. Így ezek az erdélyi Kárpátok. És akkor mondom: »Nézzetek oda, ott van egy kereszt a hegy tetején!« --”¹⁴⁹

Ez után még egy másik történet kerül elbeszélésre ebben a szakaszban, amely egy újabb szökeési lehetőséget tematizál.

„És mikor még a határ előtt volt, hogy megállt a vonat. -- És én majdnem utolsónak értem ki a vonat alól. És a túlsó oldalon állt szintén egy vonat. És kiszól egy férfi - a vonatvezető vagy - mittudomén: »Asszonyom! Gyűjjön! Jöjjön ide! Ne menjen oda! Elviszem vissza magát Magyarországra!« Dehogy mentem volna! Neeem! Én futottam a többi közé, hogy ott legyek! -- Amikor bent voltunk, akkor megint bezártak. Úgy.”¹⁵⁰

Az elbeszélő ezt a lehetőséget sem használja ki, sőt a szökés lehetőségének elhárítása itt már sokkal határozottabb. Ez a történet szintén azt a narratívát hangsúlyozza, miszerint az elbeszélő saját sorsa elől nem tudott megszökni.

Az út végpontját Anna néni számára „Horlofka” (Gorlivka) jelentette, mely elmondása szerint egy kisebb település Gorlovka mellett. Itt emlékei szerint 200 nőt tartottak vissza a transzportból, hogy a „Mars Závod” vasgyárban dolgozzanak.

„Úgyhogy - kétszáz nő volt ott - Horlofkán. A többiek továbbmentek, ezt már úgy utólag tudtam meg, - Gorlovka. Az nincs messze. A Gorlovka, az egy bányavidék. Azok mind a bányába kerültek. Mi meg egy nagy vasgyárhoz. Mars Závod volt a gyárnak a neve.”¹⁵¹

147 Füzes, 1990: 32.

148 Interjú₁

149 Interjú₁

150 Interjú₁

151 Interjú₁

A tábornak Anna néni elmondása szerint nem volt száma, bár ez nagyon valószínűtlennek tűnik. Mindenesetre ebben az időszakban, amikor tömegével érkeztek külföldről a jóvátételi munkára elhurcoltak, illetve több ezer külföldi katona tartózkodott hadifogolyként a táborokban, meglehetősen zűrzavaros volt az adminisztráció. Elviekben azok a táborok, amelyekbe a hadifoglyok és a munkaszolgálatosok kerültek, nem a Gulag részei voltak, hanem a Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága (GUPVI) foglalkozott velük.¹⁵² Anne Applebaum azonban ezzel kapcsolatban megjegyzi: *„A zűrzavaros időszakban elhurcoltak túlnyomó többsége végül lágererekbe került, vagy hadifogolytáborokba, vagy magába a Gulagba. A két táortípus közötti különbség sohasem volt világos. Noha elvileg más-más hivatalok alá tartoztak, a hadifogolytáborok igazgatósága hamarosan nagyjából azonossá vált a kényszermunkatáborokéval (...)”*¹⁵³

Az utazás narratíváját végigkísérte az emberi méltóság elvesztésének története, ugyanakkor a megérkezés kapcsán az elbeszélő már egy kissé pozitívabb hangot üt meg.

*„Ott kaptunk enni. Egy meleg levest, olyan káposztaszagú volt a környezet ottan. -- Egy meleg levest, meg egy kis kását. Hát, nagyon örültünk. Egy kis darab kenyeret. Na, hát a fogadtatás már egy kicsit emberibb. -- Úgy gondoltunk. (...) Mikor kijöttünk a fürdőből, néztünk egymásra. Hát, mondjuk: »Hát, talán mégsem vagyunk elveszve egészen. Reménykedhetünk még?»”*¹⁵⁴

Ez a hangváltás azt is mutatja, hogy itt lezárul az elbeszélésnek egy olyan része, amely nagyon mély traumákat hozott vissza az emlékezetbe. Bár Anna néni a lágerbeli élet elbeszélése során is sok szenvedésről ad számot, mégis itt már egy másképpen építkező narratíva fogja a cselekményt előrelendíteni.

4.3.3. A munkatáborbeli élet elbeszélése

A munkatáborban történtek elbeszélésénél Anna néni egyrészt leírásokat közöl a táborról, a munkahelyéről és az ott végzett munkáról, valamint az „oroszsországi” körülményekről. Ebből főként olyan történetek emelkednek ki, melyek különböző krízishelyzeteket, nehézségeket igyekeznek ábrázolni. Ezeknek a történeteknek fontos szerepük van az ebben a szakaszban felépülő narratívában, melyben a cselekmények egy túléléstörténetet rekonstruálnak. Az elbeszélő az egyes történetekkel azt kívánja alátámasztani, hogy milyen jellembeli és fizikai adottságokra és tanult képességekre volt szüksége ahhoz, hogy életben maradhasson és hazakerülhessen a lágerből. Különösen hangsúlyozódik ebben a narratívában a jó fizikum, erős szív, továbbá a nagy munkabírás és (a rossz körülmények között is) becsületos munkavégzés.

Ebben a szakaszban eltűnik a pontos kronológia is. A megérkezéstől kezdve a hazafelé vezető útig csak egy történet, a kórházi tartózkodás kapcsán jelennek meg dátumok. Egyébként a leírások, elbeszélések és magyarázatok anélkül követik egymást, hogy bármiféle időben elhelyezné őket az elbeszélő. Még olyan utalásokat sem találhatunk, melyek az évszakot megjelölnék, vagy arról tájékoztatnának, hogy az első, a második vagy a harmadik lágerben töltött évben tartunk. A munkatábor egyetlen időtlen térként jelenik meg, egy olyan másik világként, ahol abból a szempontból nincs jelentősége az időnek, hogy a cselekvések kevés fejlődést mutatnak, csupán ugyanaz ismétlődik. Ehhez nyilván-

152 Applebaum, 2005b: 40.

153 Uó: 43.

154 Interjú₁

valóan hozzájárult a tábor rendszabályainak monotoníája is. A rezsim¹⁵⁵ szigorúsága Anne Applebaum szerint táborról táborra változott, és Anna néni elbeszélései alapján úgy tűnik, a gorlivkai láger az enyhébb rendszabályokat követő munkatáborok közé tartozott.¹⁵⁶ Ennek ellenére azonban ezek a szabályok is egyfajta állandó monotoníát kölcsönöztek a tábor életének. Az időbeli kronológia csak a hazaút elbeszélése kapcsán tér újra vissza az elbeszélésbe. A köztes világ, a munkatábor világa az a másik világ, amelybe az odavezető út narratívája tartott.

Anna néni először a gyárat írja le, amelynél dolgoznia kellett.

„Ott vaskohó volt. Öreg vasakat, meg új vasat összeforrasztottak és az ott lett kiöntve. Mert ott egy nagyon hosszú gyár!”¹⁵⁷

Majd egy későbbi leírás szerint:

„És - ez mindjárt a gyár - mer a gyár nagy terület volt, volt talán ötven hold, vagy ki tudja, mekkora, és akkor a nagy kapu, és akkor a kapun kívül, ott dolgoztam én, két kóművessel.”¹⁵⁸

A gorlivkai Mas. Zavodról, vagyis gépgyárról e sorok írója személyesen is benyomást szerezhetett.¹⁵⁹ Amint a helyszínen kiderült, egy főként bányászati gépeket gyártó hatalmas méretű üzemről van szó, amely valóban rendelkezett saját vaskohóval is. Ezért maradhatott meg Anna néni emlékezetében vasgyárként a helyszín. 1941-ben, amikor a front elérte a Donyec-medencét, a gyárat kitelepítették az Urál keleti oldalára, és hadászati gépek gyártását folytattak benne. Amikor Anna néni 1945 elején megérkezett az gorlivkai üzem területére, az még romokban hevert a többszöri frontátvonulások következtében. A Magyarországról ide szállított 200 kényszermunkás (köztük Anna néni) feladata a gyár újjáépítése volt. Így Anna néni sem a gyárban kapott munkát, hanem hol szállítási feladatokat látott el, hol pedig különböző építkezéseken dolgozott a gyár területén.

„És ott bent a gyárnál, - ott is akkor volt, akinek - akit beosztottak benn a gyárba, volt, akit kint az építkezésen. Meg hát így beosztottak minket. -- És - így folyt. - És akkor úgy - én is kinn az építkezésnél voltam. -- Beosztottak kocsihoz - lovas kocsihoz. Szánkó volt akkor, csak a lovas izé volt, és akkora, mint a - lovas kocsi. Azzal - volt egy hosszú rúd. Elöl keresztbe. Oda lett kettő állítva. Akkor kettő az első keréknél volt ilyen kampó. Oda köllött bekapaszkodni, hátsó keréknél is, és húztuk - a kocsit. Ott akkor vagy követ kellett hordani az építkezéshez. Vagy téglát, vagy cementet, vagy homokot. És hát ilyen telepakolt kocsikat húztunk. Odaraktuk. Leraktuk, megint vissza, megint.”¹⁶⁰

A végzendő munkákkal kapcsolatban általában az elbeszélő a leírás pontosságára és a magyarázatra ügyel, kevés érzelmet mutat. A munkák leírása esetében kevésbé a nehézségekre koncentrálna, a narratíva sokkal inkább annak bemutatására összpontosít, hogy milyen becsületesen dolgozott a főszereplő a nehézségek ellenére is. Ennek hangsúlyozása többször is megjelenik az elbeszélés során:

155 „(...) a rezsim azon szabályok és procedúrák összessége volt, amelyek szerint a láger működött.” (Applebaum, 2005a: 372.)

156 Applebaum, 2005a: 372.

157 Interjú₁

158 Interjú₁

159 2009. június 26. és július 4. között a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Körének szervezésében Ukrajnában, a Donyec-medencében jártam, ahol utastársaimmal együtt az interjúalanyaink által elbeszélte helyeket látogattuk meg. Így jutottunk el a gépgyárba is, amelyben Anna néni dolgozott.

160 Interjú₁

„Én mindig azt mondtam: Ha már dolgozni kell, akkor már úgy. Ahogy én már azt a lapátot megfogom és megfordítom -- ha nem teszek annyit rá, de azt is úgy, minthogyha az ember. -- Nem lehet. Ők is lássák! És tudták is, és látták is. Azér sokszor megjutalmaztak ruhaanyaggal.”¹⁶¹

„De úgy pakoltunk föl. Akkor volt, hogy ablakkereteket, ablakokat, ajtókat. Tele volt rakva! Akkor azt mondják, hogy: /: oroszul idézi :/ Úgy jövünk, mint a lovak, fölpackolva. -- Mer nekünk is jobban esett, hogyha, na hát így beszélnek az emberrel. --”¹⁶²

Anna néni a jó munkavégzés eredményeként értelmezi azt is, hogy a láger vezetője jóindulattal volt iránta. Ennek a lágervezetőnek a nevét Anna néni az interjúban nem említi, viszont emlékirataiban szerepel egy – valószínűleg csak a kiejtés után lejegyzett – név: „Lyeski Illerjon”¹⁶³, akit azonban rangja után Lityinántként emleget mind az interjúban, mind általában az emlékirataiban is. A Lityinánttal való viszonya nem volt a kezdetektől pozitív, büntetést is kapott tőle, ám a narratíva szerint a kemény munka által a főszereplő kivívhatta ezt a jóindulatot.

„Én a munkáimmal - úgy kiharcoltam magamnak a becsületet, a Lityinánt előtt. Messziről, akármikor látott, így föltartotta a kezét, és így intett nekem!”¹⁶⁴

A munkavégzéssel kapcsolatban két történetet emel ki az elbeszélő ebben a szakaszban. Mindkettő egy-egy akadályról, veszélyhelyzetről szól. Az első egy kudarcként, a második azonban egy sikerrel végződő történetet mutat be. Ezek a történetek az elbeszélésben azt hivatottak bemutatni, hogy az elbeszélő milyen stratégiákkal képes túlélni a lágerben. Összekötő elemük továbbá az orosz nyelvtudás kérdése. Anna néni azt is kiemeli narratívájában, hogy nagy munkabírása mellett az a képessége is segítette túlélését, hogy gyorsan meg tudott tanulni oroszul. A nyelvtanulás persze autodidakta módon zajlott, a mindennapi kommunikáció során:

„Én, én nagyon hamar megtanultam! Volt olyan kis ruszki, olyan - olyan ízésan beszélt is. De mindent kérdeztem: Ezt hogy hívják? És ez micsoda? Az micsoda? És így akkor, így egymás után, én ezt úgy gyakoroltam magamba. És mindent, mindent. Én szépen folyamatosan, ami a mi munkánkhoz tartozott. Én azt szépen el tudtam mondani.”¹⁶⁵

Éppen a nyelvtudás az, ami miatt a második történet már sikeresen zajlott. Míg az első esetben Anna néni nem tudta magát megvédeni, mert nem tudott beszélni Lityinánttal, tol-mácsra szorult, addig a második esetben már oroszul el tudta mondani saját álláspontját, amikor felelősségre vonták.

Az első történet még az első évben (1945) játszódik – erre abból következtethetünk, hogy említi, hogy a kórházból kijövele után történt az eset. Anna néni a történetben szereplő orosz nőt, mint „egy nagy ellenség”-ét mutatja be. Valóban, az interjúban nem is jellemez más orosz embert ilyen negatívan: a figurák vagy közömbösek, vagy éppen pozitívak, segítők, illetve egy-két kellemetlenkedő alakról számol be, akik azonban már nem reprezentálódnak ellenségként. Az „ellenség” megfelelő negatív jellemrajzot is kap a történetben:

„És volt még egy ruszki nő. Egy nagyon-nagyon csúnya nő volt. Az nem lett volna baj, nekem mindegy, hogy milyen volt. Olyan az egyik szeme fehér volt, a másik kék. És vörös. Meg a kinézése is olyan volt, mint egy. -- Ördögi kinézése volt. -- És értett németül. -- Nem

161 Interjú₁

162 Interjú₁

163 W., é. n.

164 Interjú₁

165 Interjú₁

tudom, hogy milyen nő volt ez. -- (...) De ez a nő, ebbe lakott ilyen ellenszenv valami, mifelénk. Én nem az első voltam. Már volt ez - és én ezt nem tudtam. Már volt előttem olyan, akit szintén úgy beköpött. -- És utánam is próbálta! Csak akkor a Lityinánt észhez jutott. Hogy itt nem mi vagyunk a hibák, hanem ez a nő. De hát késő volt.¹⁶⁶

A konfliktus leírása során képet kaphatunk arról is, hogyan zajlottak a mindennapok a munkahelyen, illetve miként lehetett megoldani a „háztartást” érintő kérdéseket (itt: a kispárnák kimosását).

És - ez mindjárt a gyár - mer a gyár nagy terület volt, volt talán ötven hold, vagy ki tudja, mekkora, és akkor a nagy kapu, és akkor a kapun kívül, ott dolgoztam én, két kőművessel. (...) És -- én oda bementem a gyárhoz, ott volt egy nagy medence. Abból mertem egy kicsit. Az olyan lúgos víz volt. És ahhoz akkor tettem hideg vizet, és kimostam benne a két kispárnát. -- És akkor már kívül, a gyáron kívül, ott volt nekünk víziünk, hordóba benne. Ott fogtam tiszta vizet, és kiöblítettem. És akkor jön oda. Hogy hát mit csinálok. Hát, mondom: »Ezt a két kispárnát.« »Ezt nem szabad csinálni! Ilyesmit nem szabad csinálni!« Jól van, nem csinálom. És akkor a - utána a kőműves azt mondja nekem, hogy öneki most, mert malteros volt a vödör, hogy mossam ki a vödört, és hozzak tiszta vizet. És így telelovatkoztam a hordóba és mertem és ott mostam. -- És ez azt hitte, hogy én megint ott mosok. És megszűrőll elkezd kiabálni: »Fú - köpött egy nagyot -- ti vingersizki szvinyák!«¹⁶⁷ Hogy - itt merek mosni, mikor ő azt mondta, hogy nem. És én úgy magamba, nem is hangosan: »Du bist schon selber á' !: ein :!« Hát, te magyar disznót mondott, ugye, és én azt mondtam: »Du bist schon selber á' !« -- És ez megfordult, és pont jött a - a hadnagyunk. (...) - és ez odafutott. Hogy mit mondott neki, azt nem tudom, de biztos, hogy nem az igazat mondta. -- Hogy miről van itt szó, vagy, hogy én mit csinálok. Ki tudja, hogy valami ellen - orosz elleni dolgot mondtam. Én nem tudom, hogy mit mondott (...)¹⁶⁸

A történetben Anna néni nem érti meg, mit mond oroszul a nő a hadnagynak, így a későbbiekben nem is tud védekezni a Lityinánt előtt. Ezért éri a verés és a büntetés (magánzárkában), amelyet nagyon nagy megaláztatásként él meg.

„És ott ült az asztalnál, rám pironzott - oroszul, hogy hát, hogy én mit mondtam. - Mondom: »Semmit.« - A tolmáclány is ott volt. - »Semmit?!« És ez fölugrott, és nekem egy akkora pofont lekevert, hogy így inogtam, így tántorogtam. És akkor az a tolmáclány még rám kiabál: »Anna - németül mondta - menj ki, mer ez agyonüt!« »Én nem bánom... - így mondtam - nem bánom.« De már úgy éreztem, a gombóc a torkomba, hogy most el fogok esni, és elájulok. És az a lány elkapott. És akkor azt mondta - mellette volt egy, hát lett volna konyha, konyharész -, hogy oda tegyen be, és zárja rám az ajtót. --¹⁶⁹

Anna néni még a láger világában is az igazságosságot keresi, és fontos számára, hogy becsületesnek tekintse őt. Lityinánt a büntetéssel éppen ettől az önreprezentációtól fosztotta meg.

„Ez csak azért mondom, ez megin egy olyan egy lelki. Én, én nem bántottam senkit! Én nem vettem el senkitől semmit! Még egy rossz szót se! ---¹⁷⁰

A narratíva azonban abba az irányba tart tovább, hogy a főszereplő megszerezhesse saját igazságát, elnyerje Lityinántól a kijáró tiszteletet és megbecsülést. Ez történik a máso-

166 Interjú₁

167 Az orosz szöveget kiejtés szerint, magyar helyesírással írtam le ott, ahol érthető volt a felvételtől.

168 Interjú₁

169 Interjú₁

170 Interjú₁

dik történetben, ahol egy orosz öregember árulja be, hogy nem dolgozik rendesen. Anna néni itt már rendelkezik megfelelő nyelvtudással, így képes megvédeni saját igazát.

„És ez az öreg odafut, és azt mondja, hogy: Ezek a vengerek! Hogy mi nem akarunk dolgozni. Gondolhatod! Az meg ránk kiabált! Azt mondja: /: oroszul: / Menni, szánkó ott maradt. És -- Lépcsőn föl, ahol volt az irodája. --- És bementünk. Azt mondja: »Na, vengerki /: oroszul: Miért nem akartok dolgozni?:/« Én akkor én észnél voltam, mondom: »További, direktora, já kocsu robotu. Poszme tritye moje rukovicá. -- Így fogtam a kesztyűt, és ott kicsavartam. -- Poszmo tritye - hogy a ruhám, meg minden. /:oroszul:/« - mondom: adjon másik kesztyűt, és azonnal megyünk. - Na, akkor! - Kapott az az öreg.”¹⁷¹

A történet egy sikertörténetként jelenik meg a narratívában, és Anna néni itt saját talpraesettségét mutatja be. És itt össze is köti ezt a történetet a korábban elbeszélte megaláztatásával.

„Semmi bajunk nem történt! Az a, az a legmagasabb! Még az is - fölkarolt! - Ha én most ott állok, és nem tudok egy szót se beszélni, ez is levághatott volna! Ha én akkor tudtam volna beszélni, mikor a pofont kaptam - akkor ez nem így történik!”¹⁷²

E narratív szál zárásaként Anna néni újból összefoglalja e szakasz legfontosabb mondanivalóját, mely szintén a kemény és becsületes munka erkölcsi értékét és eredményeit hangsúlyozza:

„És nem egy alkalommal! És nem egy mester mondta neki, hogy ez egy - jó dolgozó! És legtöbbször is volt olyan munkaeőr mellettem, aki dolgozott is. Mer ők már látták, hogy kiket lehet összerakni, hogy ki dolgozik. És ki nem dolgozott, az úgy se volt semmi. És így én nagyon megnyertem a becsületesemet. A munkámmal. Nagyon nehéz volt! Nagyon nehéz volt! De megcsináltam. -- Még akkor is. - Én úgy kerültem haza, mint jó munkaeőr. -”¹⁷³

Az elbeszélő további leírásaiban bemutatja a szálláshelyet is, amelyből az derül ki, hogy kicsit szerencsebébb helyzetben volt, mert egy már majdnem kész állapotban lévő épületbe költözhetett be, szemben azokkal a lágerekkel, ahol az épületeket az érkező raboknak kellett megépíteniük.¹⁷⁴ Továbbá hosszan beszél a kint élő oroszok helyzetéről is. Ezek a leírások azért is fontosak, mert azt kívánja velük érzékeltetni, hogy kinti, lágerbeli élete az ott élő szabad népekhez képest nem volt alávalóbb, nem úgy bántak vele, mint egy „elítelt” rabbal. A orosz viszonyokhoz való hasonlítás így számára felmentést is jelent az alól az erkölcsi vád alól, hogy bűnösnek került munkaszolgálatra.

„Mer őnekik sem volt több, mint nekünk. Ők is ugyanolyanból éltek. A ruházatuk se volt külön! És ők ha az. -- Mer ezt már megmerem mondani. Ezek fölvevtek nemtudomén ősszel azt a pufajkanadrágot, abba egész télen, minden áldott nap. Ezt, mer ezt nem lehetett úgy kimosni! És az a pufajka kabát. És abba volt éveken keresztül. Ezek nem voltak igényesek, hogy - hogy most. -- És ugye háború alatt ők is lerongyolódtak. És ott fiatalok nem is igen voltak. Idősek vagy lerokkantak, ilyenek voltak.”¹⁷⁵

Természetesen Anna néninek is meg kellett küzdenie a honvágy érzésével és a családja hiányával. Erről az interjúban ebben a szakaszában keveset beszél, sokkal inkább a munka áll a narratíva középpontjában. Ezek az érzelmek elsősorban a kórházban töltött időszak

171 Interjú₁

172 Interjú₁

173 Interjú₁

174 „A rabok zöme a lágerek többségében barakkokban lakott. Ritka volt azonban az olyan láger, ahol kész barakkok várták a rabok érkezését. Azok a balszerencsések, akiknek új táborra kellett felépíteniük, sátrakban laktak, vagy egyáltalán semmiben sem.” (Applebaum, 2005a: 379.)

175 Interjú Anna néniel. Készült: 2009. március 6., Geresdlak. Készítette: Baumann Tímea.

leírásakor, valamint hazatérésének elbeszélése kapcsán kerülnek kifejezésre. Ugyanakkor hazaküldött leveleiből megismerhetjük érzelmeinek mélységét.

Amint Anna néni elmondta, levelet postával nem küldhettek haza a Donyec-medencéből. Viszont azok, akik hazatérhettek, elvihették magukkal mások írott üzeneteit a családtagoknak. Anna néni az itt közölt egyik levélben például egy Efi nevezetű püspöklaki nővel küldi el levelét édesanyjának. Efi nemcsak az írott levelet adta át, de további, szóban ráhagyott üzeneteket és információkat közölt, amint ez a levél szövegéből kiderül. A levélben Anna néni elsősorban az édesanyját szólította meg, akiről valószínűsítette, hogy Püspöklakon tartózkodik. A Szovjetunióba elhurcoltaknak semmilyen információjuk nem volt arról, hogy a Magyarországon maradt német nemzetiségűek egy részét kitelepítették az országból.¹⁷⁶ Püspöklakon ez a rendelkezés kevesebb családot érintett, így Anna néni levele is célhoz érhetett. Anna néni továbbá megszólítja levelében gyermekét, akinek azonban nem közvetlenül ír, hiszen még nem volt iskoláskorban, így nem is olvashatta anyja sorait. Férjét sem üdvözli közvetlenül, hiszen nincsen információja arról, hogy még hadifogságban van-e, vagy sem. A levelek Anna néni anyanyelvén, németül íródtak, az ekkor a magánszférában még szinte kizárólag németül beszélő családtagjai számára. Mindkét itt közölt levél esetében láthatjuk, hogy még a kötelező üdvözlő formulák sem maradhatnak el, még az oly kisméretű levélpapír esetén sem. Az eredeti leveleken látható, hogy írójuk milyen apró betűkkel igyekezett írni, hogy minél több sort küldhessen haza, ugyanakkor nagy gondot fordított arra, hogy külön megemlítve köszöntse mindazokat, akiket az akkori udvariassági szabályok szerint illetlenség lett volna kihagynia a levélből. A levelek megemlékeznek írójuk honvágyáról és családja utáni vágyáról: érzelmeiről a levél címzettjeit részletesen igyekszik tájékoztatni szép, már-már költői megfogalmazott sorokban („vi file svere seüfcer habe ich nach eich gesikt” – magyarul: milyen sok sóhajt küldtem felétek; ich kan son bald nicht di ceit ervärten, das ich eich alle nohmál sehn kan – magyarul: már alig tudom az időt kívárni, hogy titeket mind újra láthassalak; stb.). Az érzelmek közvetítésén túl mindkét levél információtartalma Anna néni egészségére vonatkozik. Beszámol betegségéről, de egyben igyekszik biztosítani hozzátartozóit arról, hogy most már egészséges, nem kell őerte aggódniuk. Továbbá érdeklődik férjéről, gyermekéről és többi hozzátartozójának egészségéről is. Mindkét levél az örömteli viszontlátás reményével zárul. Bár a második levél kicsengése negatívabbá válik azáltal, hogy e viszontlátást esetlegesen a túlvilágra helyezi.

Az első levél szövege a következőképpen hangzik:

„1945 jun. 22ten

Gott üm grüs! Liebe Mütter kind ünd brüderm ich mache eich wissen das ich noch gesund bin vas ich eich auch vünse. Liebe Mütter ünd liebes kind vi file svere seüfcer habe ich nach eich gesikt ünd endlich ist di ceit einmál gekommen das ich eich ein pár vörter sreiben kan. Am ersten ich vere son sehr neügirig obt ihr son etváas fon P. gehört habt oder vo er ist. ünd vas macht mein armes kind ist es noch gesünd ich kan son bald nicht di ceit ervärten, das ich eich alle nohmál sehn kan. Ich habe son sehr grosen heimveh. Liebe Mütter ich kan eich nicht alles sreiben so verde ichs der Efi ansäffen. Das vil ich eich züwissen tün. Dürch einer svere krankheit bin ich gekommen der liebe Gott hat mir geholfen. Ich hatte kopf

¹⁷⁶ Lásd Füzes, 1990c.

tifüs am 12ten márc bin ich in spital gekommen und var dort immer mitt 39-40 gradigen fiber. Und dabei var ich sehr fil mitt eich liebe Mütter kind und all. Am 10ten maj bin ich zürük wider ins láger. dort habe ich auch noch ein monát ge legen. Ject ge ich aber son alle tág in di arbeit. Alles andere wird di Efi son ságen. Liebe Mütter ven ich nür fon eich aüch etva wissen könt. Vi sver ist das leben. Nür ein einiges vort möcht ich hören fon meinen lieben Man kind und fon eich alle. Hat mich mein kind nicht son fergessen ven ich hir ein kind seh dan denk ich immer fleicht ist es son so gros bald eine jede nacht treüme ich fon im. Liebe Mütter macht es meinen brüder Laci aüch wissen ich sike ihnen aüch file grüsen. Für meine Sviger Mütter Svoegerinnen und den kindern sende ich aüch file grüsen. Für di Vani vas Mateis feter Kfatersleit alle freinde und Nachbarsleit lasse ich aüch filmals grüsen Für Mein lieben Man und Kind und für eich meine liebe Mütter und Brüder sende ich aüs der ferne fon Rúsland file taüsend herclliche grüsen und küsen. Lebet vol aüf das einmalige frohes vidersehn. Gedenk an mir Anna¹⁷⁷

A második levél esetében nincs információk a keletkezés időpontjáról, de valószínűleg az elsőhöz közeli időpontban íródhatott, mivel információtartalmában szintén a betegség jelenik meg:

„Libe Mütter ich hat kein papir ich hatte gerne mer gesriben beleidigt euch nicht darum es ist doch eine hand !:nem olvasható:/ mir. Ihr liebe allen ich denk so filmal ven ich nür hir mich einmal mitt mein Man oder Brüdern treffen könt aber das glück vird mir sver lich eintreffen. Ich danke nür ünsern liebe Gott das er mir fon mei svere krankheit geholfen hat. Het ich nicht ein starkes herc und lüngen gehabt so ver es mitt mir rüm. Mein leib var abgecert bis an di knochen das laüfen müste ich lernen. Liebe Mütter betet nür für mich das mich der liebe Gott nicht ferlast. Nochmal file grüse an eich mein armen liben Kind und bleibt gesünd aüfs vidersehn ven hir nicht mer fleicht in der Grüs fon deinem Kind andere velt. Anna.

Anna néninek sikerült egy fényképet is hazajuttatnia a lágerből. Elmondása szerint ez a kép „már az utolsó évben”, vagyis 1947-ben készült. Egy fényképész érkezett a táborba, akivel mindenki „levetethette magát párosával”¹⁷⁸. Anna néni sógornőjével együtt szerepel a fotón. A fotóalanyok igyekeztek minél jobban kicsinosítani magukat a fényképezéshez, ám ruhájuk csak egy volt, ebben kellett mutatkozniuk. Anna néni fontosnak tartotta elmondani, hogy ekkorra már kicsit kinőtt a haja, amelyet a kórházban vágtak le. Így azt lekötötte, hogy ne látszódjék nagyon kopasznak. A jó megjelenés fontos volt számukra, hiszen megnyugtató képet szerettek volna küldeni haza szeretteiknek. Anna néni esetében ez a cél valamennyire teljesült is. Ahogy mesélte, bátyja a kép láttán így nyugtatta az

177 A leveleknél meghagytam az eredeti helyesírást és a sorok végét is jelöltem.

178 Beszélgetés Anna nénivel, 2009. május 9., Püspöklak. Készítette: Baumann Tímea. (Továbbiakban: Interjú₂)

édesanyjukat: „Nincs itt nagy baj. Még egészen jól néz ki.”¹⁷⁹ Az akkor hazaküldött képet Anna néni a mai napig őrzi, az interjú kapcsán is fontosnak tartotta, hogy mindenképpen megmutassa. Érdekes azonban, hogy a kép egy nagyobb kontextusban, nem önállóan jelenik meg. Anna néni ugyanis ezt a képet együtt őrzi más '40-es évekből származó fotókkal. Nem is csupán ezt a képet küldte utánam (az interjú alkalmával nem találta őket), hanem más korabeli fotókkal együtt. Ezekon a képeken ő, férje és gyermeke szerepelnek – a malenkij robot előtt és után. Ez a kontextus arra utal, hogy Anna néni életútjának integráns részeként tartja számon a Szovjetunióban töltött időszakot, mely az előtte és az utána történetekkel folyamatos narratívát alkot. A többi képet így is kommentálja: „Amikor még együtt voltunk”; „Amikor a férjem még katona volt” stb.

4.3.4. Egy drámai esemény elbeszélése: kórházban

A munkatáborbeli élet elbeszélésében kiemelkedik egy drámai esemény, amely önálló státussal is rendelkezik a narratíván belül. Amint már korábban említettük, ez az egyetlen konkrét dátumokkal megjelenő történet - Anna néni elbeszéléséből pontosan tudhatjuk, hogy 1945. március 9-e és kb. május 16-a között tartózkodott a kórházban.¹⁸⁰

„Március 8-án, nőnap. (...) Akkor este haza, de nekem már vacsora nem kellett. És akkor reggel, volt egy öreg bácsi, annak ilyen kisebb szánkója volt - avval szállították a betegeket a kórházba. (...) Hat hétig a kórházba. Május 9-én volt vége a háborúnak. És akkor utána még egy -- egy hétig voltam bent.”¹⁸¹

Anna néninek pontos emlékképei vannak a betegség kezdetéről, a március 8-i napról is. Mind akkori tevékenységét, mind az időjárást pontosan fel tudja idézni, hiszen ezek hozzájárultak aznapi testi szenvedéseikhez.

„Március 8-án, nőnap. Azon a napon, akkor voltunk havat lapátolni. - És olyan magas volt a hó, mint itt a szoba. Oly. - Azt ki kellett vágni azt az utat, mert azt az utat kellett használni. És ugye mindig magasabbra dobni, mindig magasabbra dobni - a havat. És olyan hideg volt! És a nap süttött rá arra a hóra, és az szikrázott! És én olyan lázas lettem! Mer így kezdődött ez a - fejtífusz. - Olyan lázas lettem, hogy már nem bírtam kinyitni a szememet attól a szikrázó hótól! És amúgy - már nem volt erőm. Hát, akkor csak dobtam, becsukott szemmel. Csak hogy mozogjak.”¹⁸²

Anna néni a gorlivkai kórházban feküdt, amelyet – ahogy korábban már beszámoltunk róla – később a televízió képernyőjén láthatott viszont. Fejtífusza miatt teljesen kopaszra vágták. Betegsége alatt magas láza volt, így erről az időszakról nincsenek is összefüggő emlékképei. Viszont van néhány élesen magmaradt emléktöredéke azokról az időszakokról, amikor eszméleténél volt, illetve lázálmairól is.

„Ezalatt a betegség alatt én nem hallottam, én nem tudtam beszélni, én dadogtam. Én nem jól láttam. De ott voltak ilyen számok fölírva, így festve. Én akkor minden nap azt néztem, hogy: ismerem én még ezt a számot?”¹⁸³

Lázálmaira hangsúlyozottan tisztán emlékszik. Talán azért is, mert ezek az álmok legfontosabb vágyait teljesítették: álmaiban otthon lehetett, családjá körében, és (ami akkor

179 Interjú₂

180 Itt azonban az interjú némileg ellentmondásba keveredik az emlékiratokkal, ahol május 9. szerepel mint dátum a kórházban tartózkodás végpontjaként.

181 Interjú₁

182 Interjú₁

183 Interjú₁

egy szintén nagyon kielégületlen szükségletet jelentett) jól lakhatott a kórházbeli kosztnál sokkal finomabb étellel: pogácsával.

„Annyira legyöngültem, hogy nekem ilyen - lázálmaim voltak. -- Hogy én otthon jártam. Ezt tudom! Ezt tudom, tudom határozottan! Még akkor is mindjárt elmondtam. És ezt nem felejtettem el, hogy otthon voltam, és ezt és ezt ettem! Töpörtyűs pogácsát! Én most nem vagyok éhes, ők hoztak, én ettem, mer én otthon voltam.”¹⁸⁴

A betegség története azonban nemcsak a pontos dátumozás szempontjából tekinthető önálló elemnek a narratíván belül, hanem abban is független, hogy kevésbé követi a korábban kijelölt narratívát. Sokkal inkább önálló mondanivalóval rendelkezik, melynek lényege az, hogy milyen segítségekkel sikerült Anna néninek felépülnie a gyakran halálos végkimenetelű fejtífuszból. Anna néni három segítséget emel ki: egyrészt az isteni gondoskodást hangsúlyozza, másrészt saját szervezetének erejét, harmadrészt viszont a történetnek egy nagyon fontos szereplőjeként jelenik meg a németül beszélő orosz orvosnő, akit az elbeszélő jótévőjeként ismerhetünk meg. Az orvosnő egy nagyon fontos pozitív szereplője Anna néni elbeszélésének. A narratíva szerint a két nőt egyrészt a német nyelvtudás hozhatta közelebb egymáshoz, másrészt viszont az a szájalomérés is, amely az orvosnőben a betegség és a lágerbeli körülmények között megromcsolódott női test látványa váltott ki.

„-- És -- Az volt az én mentség, - hogy nálam volt egy fénykép a férjemről meg a kisfiamról, és én voltam rajta. És ez úgy a párnám alá volt dugva. -- És jött egy nő, - és úgy rám nézett. Azt mondta, hogy üljek föl, ő egy kicsit megcsinálja a párnámat. És ahogyan megemelte a párnát, akkor látta. Jaj, akkor megijedtem: ez most biztosan eltépi nekem! Nem. -- És - akkor kérdezte, hogy ez kicsoda. Mondtam. -- És ő ezen spekulált: »Ilyen egy nő, és hogy fekszik most itt! Hát, egy roncs!« Nekem csak vastag térgyem volt, a lábaim így egyenes, ilyen karók voltak.”¹⁸⁵

A történetben fontos szerepet játszik egy fotográfia is, amely megőrökíti az egészséges női testet – ennek ellentétéként jelenik meg a beteg élő teste. Valójában azonban az orvosnő mint néző az, akiben a fotográfia „megelevenedik”, ő olvassa a képet a valóságban előtte fekvő test ellenpontjaként¹⁸⁶ az elbeszélő narratívájában. Így Anna néni számára ez a fotográfia ettől fogva már sokkal nagyobb jelentőséggel bír, hiszen nem csupán a megőrökített időpont emlékét jelenti számára, hanem egy további, a fotográfia használata során beépült történetet is, mégpedig az életben maradás történetét. És itt a fénykép nem csak a történet metonímiájaként jelenik meg mint egykori jelenlévő tárgy, hanem cselekvő aktorként, amelynek köszönhető, hogy az orvosnőben felébredt a szájalom.¹⁸⁷

Az orvosnő (bár jótévőként jelenítődik meg) üzenetet ajánl Anna néninek: néhány szoknyáért cserébe hajlandó segíteni rajta. Az elbeszélésnek egy drámai része, amikor Anna néni azt írja le, milyen kiéhezetten fogadta az első nap kapott tejet.

„És akkor hozott tejet. -- De ő beleöntötte, mert akkoriba voltak ezek a - kerámiatányérok. Ilyen kis gömbölyű tányérok. -- És ahogy odahozta nekem a tejet! Timi! -- Én, én, én így odanyúltam! És így fogtam magamhoz! És vééégig lecsurgattam! /:Intenzíven átéli, mutatja is, hogyan csinálta.:/ Már nem bírtam kiállni. Mintha egy. -- Most is, mint egy állathoz képzelem magam! Ha egy kutya nagyon éhes, vagy egy állat, akkor az odakap!”¹⁸⁸

Ebben az elbeszélésben ismét előkerül az út során alkalmazott allegória: az ember állattá aljasulása. Anna néni ismét önmagát jellemzi ezzel az allegóriával, ismételten

184 Interjú₁

185 Interjú₁

186 Belting, 2003.

187 Erről a kérdéskörrel lásd részletesebben Kunt, 1995.

188 Interjú₁

hangsúlyozva azt a kiszolgáltatott, elnyomott státust, amelybe süllyedve élnie kellett. A cselekmény mozgásokkal kísérése arra utal, hogy az elbeszélő ismét intenzíven átélte az akkori eseményeket, testmozgása egy performatív aktusként értelmezhető, melynek következtében visszahelyeződött az eredeti szituációba.¹⁸⁹

A kórházi történet egy olyan betét az elbeszélésben, mely ugyan nem a fő narratívához tartozik (a munka által hazakerülés), de elbeszélési stratégiájában sokat megmutat abból, miként képes az elbeszélő újra mélyen átélni az egykori drámai eseményeket, így itt a halál fenyegetését a betegség által.

4.3.5. A hazatérés története

Az életútinterjú fontos szakaszát képezi a Szovjetunióból történő hazatérés elbeszélése. Itt az elbeszélő folytatja a korábban alkalmazott narratívát, és a hazatérést mintegy a munkával kivívott tisztelet és megbecsülés legmagasabb fokaként mutatja be. Kemény munkájának legfőbb eredménye, hogy ezáltal saját erejéből hazajuthatott.

„Én úgy kerültem haza, mint jó munkaerő.”¹⁹⁰

Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mivel 1947 előtt főként betegszállító transzportokkal juthattak haza a munkaszolgálatosok a Szovjetunióból, vagyis az mehetett haza, aki munkaképtelenné vált.¹⁹¹ 1947-ben azonban megindult a hadifoglyok és civilek hazaszállításának egy nagyobb hulláma, hogy Sztálin „*ezzel javítsa az önmagát »hadifogoly-szabadító«-nak kikiáltó kommunista párt választási esélyeit*”.¹⁹² Anna néni is ebben az időszakban, 1947 nyarán került haza, ám narratívájában a választási propaganda egyáltalán nem kap szerepet. Önmagát csupán a munkaképtelenektől különíti el élesen. A narratívát tovább fokozza az, hogy sógornője hazajutását is összefüggésbe hozza az ő munkateljesítményével.

„És a sógornőm is köztiünk volt, mer hogyha engem, akkor azt is. Azt is bírtam úgy hozzá.

Az én erőm által. Mer az se volt olyan - jó munkaerő. Úgy nem volt rossz, de jó munkaerő se volt. --”¹⁹³

Az elbeszélés ebben a szakaszban megint visszatér a kronológiához, hiszen ez a „másik világból” a valóságba való visszatérést reprezentálja. Az elbeszélő itt ismét szinte napra pontosan felidézi a cselekmény menetét és akkori érzelmeit. Az események kapcsán megjelenik egy újabb fontos szereplő, egy újabb segítő a szintén fogoly tolmáclány képében. A tolmáclány, Mariann az, aki hozzásegíti az elbeszélőt ahhoz, hogy a hazatérő transzportba kerülhessen. Az ő szerepét Anna néni egy egész történetbe ágyazva, az egykori dialógusok felidézésével részletesen bemutatja.

„És én napközbe evvel a tolmáclánnyal találkoztam, benn voltam végén. Azt mondja: »Mondd, mi van teveled?« Mondom: »Mariann, én innen már nem kerülök haza.« »Na - azt mondja - ezt ne mondjad! Hát, te olyan sokat kibírtál már, és olyan, olyan jól dolgoztál meg minden! Hát, csak kibírod most már! Most már húzzad ki! Ki fogod bírni!« Mondom: »Mariann« - mer ez úgy az idegeimre ment, hát most megint megy egy transzport, megint

189 Connerton, 1989.

190 Interjú₁

191 Füzes, 1990a.

192 Stark, 2005.

193 Interjú₁

nem vagyok köztük. -- És - és akkor hogy éjjel még 12 asszonyt lehetett hozzáválasztani. És ez a Mariann is, meg a Lityinánt is - erre föl. Hogy én a munkámon által megérdemlem."¹⁹⁴

Bár a történetben Anna néni elbeszélése szerint sok a véletlen szerencse (éppen találkozik Mariannal és panaszkodik neki; Mariann megszánja őt; éppen lehet még 12 embert vinni a transzporttal), mégis ismételten a munka érdeméért jelenik meg a hazamenetel lehetősége. Anna néni részletesen felidézi emlékeit arról a reggelről, amikor megtudta, hogy hazamehet. Emlékei olyan aprólékosak, hogy szinte minden mozdulat és szó újra visszatérni tűnik arról a reggelről 1947 nyarán.

„És akkor másnap reggel azt kiabálja a tolmáclány: »Mindenki menjen le az udvarba máma reggel. Még azok is, akik délután mennének dolgozni.« Hát, én, ha hiszed, ha nem, én a legutolsóknak mentem le. Azt mondja nekem az a tolmáclány: »Na, mi van? -- Iparkodj, iparkodj!« Mondom: »Mariann, én még mindig eljutok oda, ahova ti engem beosztok. Biztos megint más munkabeosztás lesz.« »Hát, majd meglássuk!« Nem mondta meg. De őnála már ott volt a lista! -- Akkor - fölolvasta. --- Az én nevemet, a K. M. néni és a sógornómnak a nevét. És így még kilenc asszonyt, hogy 12 legyen. »Ti álljatok félre!« - ilyen, ilyen hangon /: (parancsoló hangon):/. Körülnéztem: »Na, - mondom - már megint mi van?« Semmi, ilyen, ilyen -- le-csapott, le--morszolt. - Semmi nem volt bennem - már. -"¹⁹⁵

Az elbeszélő fontosnak tartja érzékeltetni azt az érzelmi állapotváltozást, ami a hír halatára végbement benne. Ezért érzékletesen bemutatja azt, hogy milyen reményvesztetté vált, milyen apátiába süllyed, amíg azt hitte, ő nem mehet haza. Még a jó hírt sem volt képes azonnal igaznak tekinteni.

„Akkor azt mondja: »Na, tudjátok, hogy mér - számoltalak ki benneteket a sorból?« »Nem.« »Hát, ti is elmehettek a transzporttal haza!« -- Azt elhittem? Gondolod? Nem hittem el. - Mondom: »Mariann, ez igaz?« A másikon már odafutottak és átölelték! Mondom megint: »Mariann!« Fogtam a vállát, tapintottam, hogy nem-e álmodok! Mondom. - Mondja nekem: »Igen, Anna, most te is hazakerülsz! Hazakerülsz a kisfiadhoz!« -"¹⁹⁶

A továbbiakban a narratíva a bizonytalanság felől tart a bizonyosság felé. Anna néni elbeszéli azokat a tényezőket, amelyek kétségessé tették, veszélyeztették az utazás lehetőségét. Első ilyen elemként jelenik meg a piacon töltött időszak, ahol nem találták volna meg őket, ha indulni kell. Majd részletesen felidézi azt, miként futottak a munkahelyükről a csak rájuk váró kocsihoz. Ebben a részben a Lityinánt is mint segítő jelenik meg, végleg pozitív figurává nemesedve a történetben, hiszen aktív cselekvő közbenjárása nélkül lemaradtak volna a transzportról.

*„Jött a hadnagy. - Messziről kiabált már! »Áná!« /:oroszul: szedjék össze az eszközeit:/ Szedjük össze a cuccot, hogy elmegyünk haza. Én előbb szégyelltem magam, hogy ültem. Mondom: »Tovább, Lityinánt /:oroszul:!?« »Dá, dá /:oroszul:!
« hogy: már ott áll a kocsi, és már köll sietni. Hát, akkor - gyorsan ki az árokból. Fogtuk a cuccot. És a másik nő, az úgy hátulról volt. Én meg itt. A másik ott. Megyek én már. - hogy én miket mondtam! - Örömömben, hogy ő jött. »Na - aszongya nekem - Áná.« Hogy: most hamar fogja látni a gyereket. Tudta, hogy van kisfiam otthon. Most hamar. - És akkor mondom, hogy: »Ez igaz? Hogy: Ez pravilno?« »Dá, dá, ez pravilno.« Hogy: ez igaz. -- És hátranézett. Az meg nem bírt jönni, a másik. Annak ez beleverődött az inaiba. Alig bírt vánszorogni! Aszongya /:oroszul:/ hogy: Ez nem akar hazamenni? Akkor megálltunk, hogy utolérjen. Akkor fogtuk a kezit, és úgy mentünk. -- Mire odaértünk. Ugye, ezek ilyen nagy épületek voltak, több háztömb volt így, és körül volt kerítve dróttal.*

194 Interjú₁

195 Interjú₁

196 Interjú₁

*A Lityinánt odament, föltépte alul a drótot: Bújjunk alá! Mer így még kellett volna körül-menni egy jó nagy darabot. Mer ott állt már az autó. Hogy visznek bennünket tovább.*¹⁹⁷

Először egy gyűjtőtáborba szállították őket, ahol az elbeszélőt újabb kétségek gyötörték, vajon tényleg hazakerül-e. Ezt a bizonytalanságot növelte a férfiak kétkedő beszéde, valamint az orvosi vizsgálatok, ahol féltő volt, hogy esetleg nem megfelelő egészségi állapota miatt visszatartják.

*„És akkor sorba kellett állnunk, hogy végignézzek. Akkor mindig elfordultam, kicsit csíp-tem az arcomat, hogy kis színe legyen. -- Hogy hazakerüljek.*¹⁹⁸

Végül az elbeszélő a bizonyosságig csak a vasútállomáson jut el, ahol a horlofkai táborból hazafelé tartók egy vagonot elfoglalva helyezkednek el a hazaúthoz – ismételten az elbeszélő jó orosz nyelvtudása segítségével.

*„Akkor ott 29-en voltunk akkor a mi lágerunkból összesen. -- És 40-et tettek, 40 személyt tettek egy. -- »Jaj, kellene szólni, hogy tudjunk egy - kocsiba belekerül-bekerülni!« Hát, ott kértem az egyiket, kértem szépen oroszul. Kértem, hogy hát mi egy helyről jövünk, és szeretnék egy helyre. »Na - aszongya - jól van, ide be is szállhatnak.« Beszálltunk. Hogy egyszer, hogy legyünk benn a kocsiba.*¹⁹⁹

Anna néni a hazafelé vezető hosszú vonatutat már nem beszéli el olyan részletességgel, mint a kifelé vezetőt. Csak az időtartamával kapcsolatban tesz egy megjegyzést, miszerint ez az út csak két hétig tartott, szemben az 1945-ös egy hónapos utazással. A vonat Debrecenbe érkezett a hazaszállítandókkal, ahol a Népjóléti Minisztérium Hadifogoly Gondozó Kirendeltség Táborgondnoksága fogadta az érkezőket. Ez a szervezet kezelte Debrecenben mind a katonaként hadifogságba esettek ügyét, mind a civil foglyokét.²⁰⁰ Debrecenben először is ellenőrizték, hogy a hazaérkezők politikai szempontból megbízhatónak számítanak-e. Anna néni ezzel kapcsolatban a Volksbund-tagság firtatását emeli ki, amely újból a bűnösség kérdését hozza felszínre a narratívában.

*„Mikor - Debrecenbe, ott még egyszer kádároztak /: vagyis: káderoztak :/. -- Ott is voltak ilyen. Hogyan mondjam én ezt? Hát, - azok kommunista magyarok voltak. És: »Ki volt a Volksbund-vezető?« Meg: »Hát - mondom - én nem voltam.« Be kellett menni külön a papírért.*²⁰¹

A papír, amelyről Anna néni beszél, a hadifogságból hazatértek részére kiállított igazolvány.²⁰² A polgári személyek ugyanazt az igazolványt kapták, mint a katonaként raboskodott férfiak. Ezenkívül orvosi vizsgálaton kellett átesniük, majd egy orvosi igazolást, egy díjmentes utazásra jogosító igazolványt és néhány forintot (Anna néni esetében ez öt forint volt) kaptak.²⁰³

Anna néni viszonylag röviden számol be a Debrecenben történekről, nem fektet nagy hangsúlyt az ott történekre. A narratívában sokkal jelentősebb szerepet kap a további hazaút, amely 1947. július 26-án történt meg. Anna néni vonattal utazott haza Budapesten keresztül Pécsre, majd onnan a faluhoz legközelebb eső vasútállomásig, Erdősmeckéig. A budapesti átszállással kapcsolatban két emlékképet idéz fel elbeszélésében. Az egyik feltételezése szerint a Keleti, a másik a Nyugati pályaudvaron történt. Mindkét kisebb

197 Interjú₁

198 Interjú₁

199 Interjú₁

200 Füzes, 1990a: 37–39.

201 Interjú₁

202 Sajnos ez a dokumentum Anna néni esetében hiányzik.

203 Várdy–Várdy, 2007: 149.

történet azt igyekszik érzékeltetni, hogy a visszatérés a magyarországi világba a másik világból nem volt zökkenőmentes, nem történhetett meg átmenet nélkül. Ennek egyik oka a külső testi jegyek voltak, melyek magukon hordozták a láger nyomait, és így például az életkort tették valótlanná.

„Budapest - mikor - ott kiszálltunk. -- Ott is kötelet húztak, hogy mi a közepén tudjunk menni. Oldalt állt az idegen nép, és mutattak fényképeket, hogy nem-e ismerjük őket. Akkor hallom, hogy: »Te jó ég! Honnan jön ez a sok öreg néni! Ez a sok idős néni!« -- 25 évesek, én 25 voltam. Lehet, hogy volt köztünk olyan, hogy 27, de 30-nál följebb nem nagyobb volt.»²⁰⁴

A kötél, amely elkülönítette a hazatérő foglyokat a hétköznapi emberektől, szintén akadályozta a visszatérést az otthoni világba. Ez az elkülönítés fenntartotta azt a státuskülönbséget, amely az elhurcoláskor alakult ki a mozgósítottak és a többi ember között. Szintén ezt a különbséget idézi az az emlék is, amely a pécsi vonatra szállással kapcsolatban kerül elbeszélésre, és Anna néni számára különösen ijesztően hat. Ennek oka az, hogy az ugyan már szabadságukat visszanyert emberek mégis, még mindig állatokként viselkednek. Vagyis még nem képesek a szabadságukkal együtt a korábbi méltóságukat is visszaszerezni.

„- És akkor! -- Mikor ott fölszálltunk. Akkor teljesen szabadok voltunk. A papír megvolt, a minden. Volt, akinek hátizsákja volt, nekem bőröndöm volt. És ott - valami olyan vakság tört ki belőlünk. Löktünk, csak föl, föl! Senkivel nem törődtünk! Csak a föl a vagonba! - Akkor azt hallom, hogy azt mondják ott: »Miféle népség ez?« - Mi akkor úgy, ezt a szabadságot éreztük. Most szabadon, most szabadon mink ottan. Nem tudom. Nem tudom, hogy mit gondoltunk. De egyik olyan volt, mint a másik.»²⁰⁵

A további vonatút elbeszélését csak egy kis mellékelbeszélés színesíti: Anna néni egy laki emberre emlékszik, aki út közben mindig a kalauzt leste, mert nem volt jegye. Ennek az emléknek a felelevenítése a narratívában a státuskiegyenlítődést hivatott kissé érzékeltetni, hiszen a hazatérő elhurcoltaknak volt jegyük, nem kellett ügyeskedniük, becsületes módon utazhattak.

A térbeli közeledéssel együtt a narratíva is egyre emocionálisabbá válik. Az elbeszélő a faluhoz és családjához való közeledést mint egyre közelebbi látványt írja le, melynek végpontját fia érintése jelenti.

„De mikor itt, meg mikor már közeledtünk errefelé, itt már más volt minden határ! Minden! -- És mikor itt fönt Erdősmecskén kiszálltunk és följöttünk azon az erdőn! Hát, hányszor utaztunk arra! Kiértünk az erdőből. Szépen sorba mindenkinek a maga földje úgy volt. -- És akkor láttuk a templomtornyot! Itt fönn a falu végén. Magasan van. És ott fönn laktak az anyósoméék. -- És - hát Jánosunk ott volt az anyósoméknál. És a sógorom lányának - az is ott volt. És akkor jött a papátok !:az én nagyapám, az ő öccse! is, az is ott. - Jaj! És mikor látom a Jánost! Hát, én nem gondoltam arra, hogy énnekem nincs erőm! Odamentem, átkaroltam!»²⁰⁶

A hazatérés narratívája ezzel a képpel zárul, ám az elbeszélő még mindig nem válhat integráns részévé annak a világnak, amelybe visszatér. Fia a számára idegen és nagyon megváltozott külsejű asszonyt ekkor még elutasítja. Az anyai státus visszaszerzése, a teljes integráció csak egy hosszabb folyamat eredményeként jöhet létre.

204 Interjú₁

205 Interjú₁

206 Interjú₁

4.3.6. Az elhurcolás utáni események elbeszélése az élettörténetben

Amint már korábban említettük, az életútinterjú fő részét a malenkij robot története tölti ki. Az elbeszélő ezt tartja a kérdező számára leglényegesebbnek, így az életút elbeszélése nem is nyúlik időben hosszan tovább. Egy további okként meg kell említeni, hogy az elbeszélő célja itt már, hogy minél egyszerűbben lezárja az elbeszélést. A narratív szálak elvarrására kiváló megoldásként kínálkozik a család újraegyesülésének elbeszélése. Ez egyrészt a korábbi, a háború előtti családi élet folytatását jelenti az elbeszélésben, másrészt a főszereplő végleges reintegrációját abba a világba, amelyből korábban elhurcolták. Ezt a narratívát néhány kisebb tudósítás vezet be: fia újra hajlandó megpusztilni; 25 kilót szed fel, hogy visszanyerje eredeti alakját; újra bármikor étkezhet. Az utolsó történet az elbeszélésben férje hazatéréséről szól. Férje már a hadifogolytáborból több levelezőlapot küldött haza feleségének, amelyben értesíthette egészségi állapotáról és helyzetéről. Végül 1948. július 10-én Máramaroszigetről érkezik egy levelezőlap a férfitől, melyben tudatja, hogy nemsokára hazaérkezik. Így a család előre készülhet a fogadására. Anna néni részletesen elbeszéli, miként várta férjét az erdősmecskei vasútállomáson. A találkozással kapcsolatban elsősorban belső érzelmi állapotát ábrázolja.

„Én bennem mindenféle gondolat volt. Gondoltam: »Te jó Isten! Ha én ezt most véletlenül nem ismerem meg! Mit fognak ezek mondani? Vagy - vagy csak megismerem - gondoltam. - Ki tudja, hogy hogy fog kinézni?« És akkor -- már hallottam a vonatot jönni. »Jaj, istenem! Vajon milyen betegséggel jön haza? Vagy egyáltalán milyen bajjal? Vagy idegfejszűtséggel. Vagy ki tudja, mit hoz magával.« És akkor megáll a vonat, nyílik az ajtó, és ott áll előttem. -- Gondolhatod. Hárman ottan, János meg én és ő. Fogtuk egymást, de szótlanul. Nem szóltunk. Nem tudtunk. És akkor visszaálltam, hogy az anyja is, meg a testvére is tudjanak.”²⁰⁷

A férj visszatérésével helyreáll a korábbi rend, folytatódhatnak a mindennapok. Azonban Anna néni az elbeszélés végén még fontosnak tartja saját erkölcsi tisztaságáról is biztosítani hallgatóságát, hogy önreprezentációja teljessé válhasson.

„Mink, mi asszonyok, akik ott voltak. Ez mind nagyon rendes, tisztességes ember volt. Én sokszor mondtam úgy utána: Talán nem volt olyan kolostor, ami olyan becsületesen és erkölcsösen tartotta magát, mint mink ott. Igen.”²⁰⁸

Az erkölcsi tisztaság leszögezésével valóban teljesen lezárul a narratíva. Ezt a lezárást az elbeszélő szóval is kinyilvánítja.

„- Köszönöm! Most abbahagyom.”²⁰⁹

4.4. „Sie sind verschleppt durch Feindeshand / ins weite, fremde Feindesland“

Írott emlékek és vendégszövegek az interjúban

Végül röviden – részletes elemzés nélkül – szeretnék szót ejteni azokról a szövegekről, melyek ún. vendégszövegekként illeszkednek az interjúba. Ezeknek egy része pontosan idézett, egy része pedig csak utalás szintjén jelenik meg. A felolvasott vendégszövegek között van vers, ima, elmélkedés és újságcikk, egy részük német nyelven és egy részüknek Anna néni a szerzője. A hivatkozott szövegek közül a legfontosabb Anna néni emlékirata, ezenkívül néhány, a malenkij robottal foglalkozó szak- és szépirodalom jelenik meg refe-

207 Interjú₁

208 Interjú₁

209 Interjú₁

renciaként. Az emlékirattal kapcsolatban el kell mondanunk, hogy önmagában érdekes elemzés volna összevetni az interjú szövegével, ezt azonban ehelyütt szintén nem tesszük meg. Írásomban az írott emlékeket csak külső referenciaként használtam, elsősorban az interjúban elmondott szövegre koncentráltam.

Az Anna néni által írott szövegek azért különösen érdekesek, mert ezek egy másfajta emlékezési formáját jelenítik meg a malenkij robotnak, és egyáltalán a trauma feldolgozásának. Az emlékek írásos feldolgozása Jan Assmann²¹⁰ szerint nem egyéb, mint az emlékezet kívülre helyezése, vagyis externalizációja. Ennek kapcsán mindig felmerülnek azok a dilemmák, amelyek az írásban rögzített emlékezet hatásmechanizmusait firtatják (nemegyszer morálisan is) a főként oralitásban élő személyes és kommunikatív emlékezet kapcsán. Paul Connerton²¹¹ a különböző médiákon keresztül létrejövő emlékezést „beírt” vagy „bevésett” gyakorlatnak (*inscribing practice*) nevezi, és a testi gyakorlatok csoportjába sorolja. Itt ugyanis az emberi test performatikus bevonódása helyett egy külső hordozó testére íródnak be az emlékek. Azonban a szociálisan és kulturálisan is szervezett emberi test testi gyakorlatai és a „beírtak” egy lényeges vonásban különböznek egymástól, mégpedig improvizációs lehetőségeikben. Így a média „testébe” vésett emlékek túlsúlya az élő elbeszélésekhez képest azzal a veszéllyel jár, hogy az improvizációk lehetősége beszűkül és az újítás intézményesül. Anna néni írásai esetében is láthatjuk, hogy egy olyan elbeszélői sémát rögzítenek, amelyet aztán az elbeszélés során is követni igyekeznek – bár a séma nyilvánvalóan az adott beszélgetés szituációjához mérten kissé megváltozik, elkülönbödik az eredetitől. Olykor találunk az interjúban történeteket, melyek nincsenek meg az emlékiratokban, ezzel együtt azonban érzékelhető az élőbeszéd kevésbé megszerkesztettsége, nagyobb időbeli ugrásai és nagyobb érzelmi kilengései.

Anna néni saját írásait az utókorra hagyott dokumentumokként értelmezi, melyet elsősorban saját családjának készített el örökségül.

„(...) én ezt úgy a gyermekeimnek gondoltam előbb. Hogy maradjon ez nekik meg. - Egy ajándék a nagymamától. Egy emlék. Ettől nagyobb emléket nem lehet hagyni!”²¹²

Az emlékiratok elkészültében fontos szerepet játszott Anna néni egyik unokája, „Beáta”, akinek a kérése volt ennek az írásnak a létrejötte. Anna néni ezért az emlékiratokban külön meg is szólítja őt.

„És most drága unokám, Beáta!

Te megkértél engem arra, hogy írjam le neked mi történt velünk a háború időszakában. Én írtam egy igaz tiszta valóságot. Persze ez csak egy töredéke annak a sok mindennek, ami történt velünk.

Megköszönöm neked, hogy megkértél, és én nagyon örülök annak, hogy ezt sikerült teljesítenem.”²¹³

Azt, hogy Anna néni képes volt ezeket a történeteket elbeszélni és írásba foglalni, nagyban köszönheti családjá fokozott érdeklődésének és empátiájának. Anna néni történetei így hallgatóságot nyerhettek. Ez nem csupán a malenkij robot történéseinek fennmaradása szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hanem azért is, mert az elbeszéléseken, az intenzív emlékmunkán keresztül a személyes trauma is gyógyulhatott, és így biztosíthatta az egykor sokat szenvedett elhurcolt személyes identitásának integritását és lelki egyensúlyát. Anna néni lelki erejének köszönhető az, hogy az ő személyes élettörténetén keresztül a mi generációnk is mélyebb ismereteket szerezhet a magyarországi németeket érintő egykori traumatikus eseményekről.

210 Assmann, 1999: 21–23.

211 Connerton, 1989: 75.

212 Interjú₁

213 W., é. n.

Felhasznált szakirodalom:

- Applebaum, Anne (2005a): *A Gulag története I.* Európa Könyvkiadó. Budapest
- Applebaum, Anne (2005b): *A Gulag története II.* Európa Könyvkiadó. Budapest
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó. Budapest
- Belting, Hans (2003): *Képanthropológia. Képtudományi vázlatok.* Spatium. Budapest
- Bognár Zalán (2001): *(Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* In: Zeidler Miklós (szerk.): *Tanulmányok a XIX–XX. századi történelemből.* ELTE BTK. Budapest
- Bognár Zalán (2005a): *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben.* In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban.* Zrínyi Kiadó. Budapest
- Bognár Zalán (2005b): *A polgári lakosság tömeges, szovjet fogságba hurcolásának okai és módszerei Magyarországon 1944/45-ben.* Acta Beregsasiensis 2005/4. p. 37–47. http://www.kmf.uz.ua/mr/5_eloadasok.html
- Boros Géza (2005): *Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004).* Regio 2005/2. p. 93–110.
- Braun Róbert (1995): *Holocaust, elbeszélés, történelem.* Osiris. Budapest.
- Burke, Peter (2001): *A történelem mint társadalmi emlékezet.* Regio 2001/1 p. 5–21.
- Clifford, James – Marcus, George E. (Ed.) (1986): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London
- Clifford, James (1986): *On Ethnographic Allegory.* In: Clifford, James – Marcus, George E. (Ed.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London. p. 98–121.
- Clifford, James (é.n.): *Az etnográfiai allegóriáról.* In: Kaiser Sára (szerk.): *A másik antropológia: az antropológia allegóriája.* é. n. p. 41–68.
- Clifford, James (1999): *Az etnográfiai allegóriáról.* In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat Kiadó. Budapest. p. 151–179.
- Connerton, Paul (1989): *How societies remember.* CUP. Cambridge / New York. 1989
- Crapanzano, Vincent (1986): *Hermes' Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description.* In: Clifford, James – Marcus, George E. (Ed.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography.* University of California Press. Berkeley – Los Angeles – London. p. 51–76.
- Draaisma, Douwe (2002): *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története.* Typotex Kiadó. Budapest
- Ehmann Bea (2003): *Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője.* Magyar Tudomány 2003/1. p. 36–47.
- Erdmann Gyula (szerk.) (1990): *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban.* Békés Megyei Levéltár. Gyula
- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai.* Janus/Osiris. Budapest
- Fehér István (1972): *Dél-Dunántúl felszabadulása.* In: Fehér István: *Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946 között.* Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 93–109.
- Fehér István (1996): *A soknemzetiségű Baranya a 20. században.* Pannónia Könyvek. Pécs
- Füzes Miklós (1990a): *Modern rabszolgaság. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban.* Formatív Kft. Budapest
- Füzes Miklós (1990b): *Dél-dunántúliak a Szovjetunió munkatáboráiban.* Baranya 1990/1. p. 91–96.
- Füzes Miklós (1990c): *Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között.* Baranya Megyei Levéltár. Pécs.
- Füzes Miklós (1994): *Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban.* Pécs
- Genette, Gérard (1996): *Az elbeszélő diskurzus.* In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor. Pécs. p. 61–98.
- Gergely András, A. (2005): *Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata vagy egy történet elmélete? Világosság 2005/7–8. p. 15–35.*
- Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M. (2001): *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer.* In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* Kijárat Kiadó. Budapest. 2001. p. 77–119.
- Habjánecz Tibor (összeáll.) (1991): *Püspöklak 1191–1991.* Temporg. Pécs
- Heller Ágnes (2006): *Trauma. Múlt és Jövő Könyvkiadó.* Budapest
- Kalotai László (szerk.) (1933): *Pécs-Baranyai Ismertető.* Pécs

- Kohl, Karl-Heinz (2004): *A dialogikus antropológia – egy illúzió?* In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai Kiadó, Debrecen. p. 138–150.
- Kormos Valéria (1990): *Emberrablás orosz módra*. Kelenföld – Magyar Nők Lapja Egyesület. Budapest
- Koselleck, Reinhard (1999): *Az emlékezet diszkontinuitása*. [Kétezer] 2000 11. 1999/10. p. 3–8.
- Kovács Éva (2007a): *Interjúk módszerek és technikák*. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Budapest–Pécs. p. 269–277.
- Kovács Éva (2007b): *Narratívó biográfiai elemzés*. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Budapest–Pécs. p. 373–396.
- Köpping, Klaus-Peter (2004): *Az etnográfia a hitelesség és a performativitás határmezsgyéjén*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai Kiadó, Debrecen. p. 61–79.
- Krausz Tamás (szerk.) (2001): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, Budapest
- Kunt Ernő (1995): *Fotóantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Miskolc–Budapest
- Küllös Imola (2006): *Áldozatok: A második világháborús hadifoglytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról*. Európai Folklor Intézet – L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest
- Liotard, Jean-François (1993): *A posztmodern állapot*. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. (Összeáll.: Bujalos István). Századvég, Budapest. p. 7–145.
- Mitchell, Juliet (1999): *Trauma, felismerés és a nyelvi helye*. Thalassa 1999/2–3. p. 83–106.
- Prónai Csaba: *A kulturális antropológia módszertana*. In: Boglár Lajos–Papp Richárd (szerk.): *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. p. 33–75.
- Quindeau, Ilka (1995): *Trauma und Geschichte. Interpretationen autobiographischer Erzählungen von Überlebenden des Holocaust*. Brandes & Apsel Verlag, Frankfurt a. M. 1995.
- Rabinow, Paul (é.n.): *A képzetek társadalmi tények: modernség és posztmodernség az antropológiában*. In: Kaiser Sára (szerk.): *A másik antropológia: az antropológia allegóriája*. p. 177–209.
- Ricoeur, Paul (2001): *A narratívó azonosság*. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratívó pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest. 2001. p. 15–25.
- Ricoeur, Paul (1999): *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest. p. 51–68.
- Sartre, Jean-Paul (2006): *A lét és a semmi: egy fenomenológiai ontológia vázlatja*. L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, Budapest
- Sontag, Susan (1981): *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Stark Tamás (2006): *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Budapest
- Stark Tamás (2005): *Magyarok a szovjet táborvilágban*. Acta Beregsasiensis 2005/4. http://www.kmf.uz.ua./mr/5_stark.html
- Szebeni Ilona (1993): *Haza fogunk menni! Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen
- Szebeni Ilona (1991): *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Debrecen
- Szeghalmy Gyula (1938): *Dunántúli vármegyék*. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest
- Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes (2007): *Magyarok a Gulag rabszolgatáboraiiban*. Kairosz, Budapest.
- Yates, Frances: *The Art of Memory*. London. 1966
- Zarka, Josette: *Élettörténetek és tanúvallomások. Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján*. Thalassa 1994/1–2. p. 169–175.
- Zielbauer György (szerk.) (1990): *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektivten Bestrafung (dokumentarband). Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása (dokumentumkötet)*. Magyarországi Németek Szövetsége, Budapest
- Zielbauer György (1996): *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Országos Német Önkormányzat, Budapest

Forrás

- Andrássy Mária: *A lakosság településmegtartó képességéről. Adalék a közművelődési feladat ellátás törvényesége és formái falun kutatáshoz*. www.mmi.hu/szin/szin9_4/szin94_andrassy_adalek.rtf
- László János (1990): *Halálpolka*. Babits Kiadó, Budapest.
- W. (é. n.): *Emlékeim*.
Kézirat. <http://lexikon.katolikus.hu/G/Geresdlak.html>